

KK

Keel ja Kirjandus

8

2001

*Eestivene keelest
Isikud eesti fraseoloogias
Kirjanduselu järel-eesti ajal
Üld- ja oskuskeelega vahekord
Varatrükiste bibliograafiast
Runneli mõistatused
Keelearendusraamat*

SISUKORD

ANNA VERSCHIK. Interferentsi mehhanismidest ja vene-eesti kontaktidest	529
ANU PALLAS. Eesti Vabariigi ajakirjanik 1919–1940 (Järg)	543
ASTA ÕIM. Isikunimetustest eesti fraseoloogias	554
SILVI VARE. Üldkeele ja oskuskeele nihestunud suhe (Järg)	563
MAIE KALDA. Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas	572

MISTSELLE

AGO KÜNNAP. <i>Es peab pidama</i>	579
-----------------------------------	-----

RAAMATUID

PAUL-EERIK RUMMO. Lahedaks hakanud Runnel	583
MAIRE LIIVAMETS. Patriarhaalne ülemlaul	584
RAIMO RAAG. Mõtteid eestikeelsete varatrükiste bibliograafia ilmumise puhul	586
HILVE REBANE. Huvitav, sisukas, edasiviiv	591
TIJU EREL'T. Raamat kirjakeele arendamisest	592

RINGVAADE

SILVIA LAUL. Evald Tõnissoni mäletades	597
EINAR KRAUT, HELJU KAAL. Emakeele Seltsis	598

SUMMARIA

	600
--	-----

KOLLEEGIUM:

Mati Erelt, Tiit Hennoste,
Rutt Hinrikus, Arvo
Krikmann, Hasso Krull,
Valter Lang, Helle
Metslang, Karl Pajusalu,
Peeter Päll, Raimo Raag,
Rein Raud, Kristiina Ross,
Jüri Talvet, Ülo Tedre,
Peeter Torop, Jaan Undusk,
Ülo Valk, Mart Velsker,
Tiit-Rein Viitso, Ülle Viks,
Haldur Õim.

TOIMETUS:

Mart Meri
(peatoimetaja),

Tiina Hallik
(tegevtoimetaja),

Väino Klaus
(keeleteaduse osakonna
toimetaja),

Heldur Niit
(kirjandusajaloo ja rahva-
luule osakonna toimetaja),

Piret Viires
(kirjandusteooria ja -kriitika
osakonna toimetaja),

Reet Sepp
(tehniline toimetaja).

Toimetuse aadress:
Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn.
Telefonid 6449 228, 6449 126.
Faks 6441 800.
E-post KK@eki.ee

Trükkida antud 8. VIII 2001.
Trükiarv 1100.
Trükikoda Printall.
Tatari 64, 10134 Tallinn.

Praaeksemplari vahetab ümber
trükikoja müügiosakond
Tatari 64 (tel 6698 463).

Kaanel: Arkadio Laigo. Illustratsioon Karl Eduard Söödi
"Kogutud luuletustele" (1942).

Ajakiri kuulub MLA (Modern Language Association of America)
andmebaasi ja Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse Linguistic Bibliography.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.

© Keel ja Kirjandus ®

Perioodika AS

INTERFERENTSI MEHHAANISMIDEST JA VENE-EESTI KONTAKTIDEST

ANNA VERSCHIK

1. Sissejuhatus

Eesti riigi taastamine, keelepoliitika ning igapäevaelu radikaalsed muutused on kindlasti mõjutanud kõiki Eestis kõneldavaid keeli. Kahjuks ei ole eri rahvusrühmade keelelist olukorda siia maani eriti uuritud. Arusaadaval põhjustel on kõigist vähemuskeeltest kõige rohkem tähelepanu pööratud just vene keelele. Sellegipoolest tundub, et puhtkeeleteaduslik ja sotsiolingvistiline uurimistöö jääb maha sotsioloogilisest. Oleks igati mõistlik, kui sotsioloogid ja keeleteadlased töötaksid vähemusrahvuste uurimisel käsikäes.

Siinses artiklis käsitletakse üht võimalikest keelekontaktide mudelitest ja vaadeldakse selle mudeli raames Eesti venelaste keeles ja keelelises käitumises viimasel ajal toimunud muudatusi.*

2. Mõnda eesti-vene ja vene-eesti keelekontaktidest

Nagu selle alapeatüki pealkirjast ilmneb, tuleb kindlasti arvesse võtta kontaktide suunda. Samuti on oluline määrata sotsioperiood,¹ sest kontaktide olemus, intensiivsus ja tulemused sõltuvad ka keelevälistest teguritest. Nagu on näidanud mitme konkreetse kontaktisituatsiooni analüüs, on võimatu seletada või ennustada kontaktide tulemust, kui lähtuda ainult keelestruktuurist.²

* Autor on tänulik dr Triin Vihalemmale nõuannete ja arutelu eest.

¹ Mõiste *sotsioperiood* kohta vt: T. H e n n o s t e, Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu, 1997, lk 45–66.

² S. G. T h o m a s o n, T. K a u f m a n, Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. Berkeley–Los Angeles–Oxford, 1991.

Eestis on nii eesti-vene kui vene-eesti kontaktidega tegeldud enam-vähem kogu aeg. On uuritud eesti murretes esinevaid mitmesuguseid vene laene³, samuti eesti keele mõju Peipsi ääres räägitavatele vene murretele (leksikaalsed laenud, häälikuline mõju, laenude morfoloogiline integratsioon)⁴. Tänapäeva Eestimaa vene keele analüüsiga tegelevad vene filoloogid Tartu Ülikoolis (eelkõige I. Külmoja).⁵ Siberi eestlaste keelt ja eesti-vene kakskeelsust on põhjalikult uurinud J. Viikberg.⁶ Samuti on mõnevõrra tegeldud Narva eestlaste keelelise olukorra, keeleveliku, interferentsi ja koodivahetusega.⁷

Avaldatud tööde ja empiirilise materjali rohkusest hoolimata tundub siinkirjutajale, et vene-eesti/eesti-vene kontaktide uurimine jääb kõrvale kontaktlingvistika üldisemast diskussioonist. Näiteks koodivahetust käsitlevas kirjanduses vene-eesti/eesti-vene andmeid praktiliselt ei ole. Seetõttu tuleb liikuda leksikaalsete laenude registreerimiselt muude interferentsinähtuste suunas, üksiknähtuste käsitlemiselt sobiva kontaktmudeli poole (või rahvusvahelises kirjanduses pakutavate mudelite vene-eesti/eesti-vene andmestikul põhineva kriitika poole).

3. Eesti venelastest

Eestis elavatest rahvastest on venelased kõige mitmekesisem rühm. XVII–XVIII sajandil asus Peipsi läänekaldale tagakiusamiste eest põgenenud vanausulisi. Peipsi põhjakaldal elavad kunagiste Pihkva ja Novgorodi kandist ümberasujate järglased. Kui Eestist sai XVIII sajandil Vene impeeriumi osa, hakkas tekkima vene elanikkond ka linnades. 1897. aasta rahvaloenduse andmeil moodustasid venelased Eesti rahvastikust 4,5%. Eesti Vabariigis elas lisaks mainitud venelaste rühmadele Nõukogude Venemaa põgenikke (neist suur osa haritlased). 1922. aastal elas Eestis 91 109 venelast, neist 20 000 põgenikku.⁸ Koos Eesti okupeerimise ja annekteerimisega hävitati n-ö põlisvähemuse kultuur. Nõukogude okupatsiooni ajal siia elama asunud venelastel oli põlisvähemusega vähe ühist.⁹ Peale venelaste on olemas veel nn venekeelsed. Need on muust rahvusest isikud, kes on Eestisse tulnud Nõukogude võimu ajal ning peavad oma emakeeleks vene keelt.¹⁰

³ Vt nt: M. Must, Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn, 2000.

⁴ Vt nt: X. Хейтер. О корреляции твердых и мягких согласных в русском говоре Ийзаку на территории Эстонской ССР. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 219. Tartu, 1968, lk 127–137; O. Бурдакова, Грамматическая адаптация эстонской заимствованной лексики в русских говорах Причудья. – Русская филология 8. Tartu, 1997, lk 301–306; bibliograafiat leidub ka artiklis: O. Бурдакова, Н. Бурдакова, О словаре пдбалтийско-финских заимствований в русских говорах эстонского Причудья. – Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Toim. J. Viikberg. Tallinn, 2000, lk 18–38.

⁵ Vt nt: I. Külmoja, Vene keel Eestis. – Eesti rahvaste raamat. Koostanud J. Viikberg. Tallinn, 1999, lk 516–524.

⁶ Siberi eestlaste keelest: J. Viikberg, Koodivahetus ja Siberi eestlased. Lähtekohti. – Keel ja Kirjandus 1989, nr 4, lk 202–205.

⁷ A. Verschik, Codeswitching and Estonians of Narva. – H. Aronson (ed.), Non-Slavic Languages of the Soviet Union. Chicago, 1993, lk 341–346.

⁸ Arvud on pärit järgmisest allikast: S. Issakov, Venelased. – Eesti rahvaste raamat, lk 525–539.

⁹ S. Issakov, Venelased, lk 533.

¹⁰ Mõiste *venekeelne elanikkond* on kaunikesti umbmäärane ja laialivalgav. Venekeelse elanikkonna sisemise kirevuse, erinevate püüdluste, usuliste jm erinevuste kohta vt nt: М. Дьячков, Проблемы адаптации русскоязычного населения Балтии/М. Дьячков, Problems of Linguistic and Cultural Adaptation of "Russophones" and Language Legislation. – Valodas politika Baltijas valstis. Языковая политика в Балтийских государствах. Language Policy in the Baltic States. Riga, 1992, lk 114–125, 192–199.

Eelneva põhjal on loogiline järeldada, et kontaktid eesti keelega, eesti keele oskus, identiteet jms parameetrid on samuti erinevad. Kahjuks on Nõukogude okupatsiooni eelset venelaste keelt Eestis väga vähe uuritud ning palju väärtuslikku materjali on kaduma läinud.¹¹

4. Interferentsi mehhanismid (Thomasoni mudel)

Kontaktlingvistika tuntud teoreetik Sarah G. Thomason osutab, et traditsiooniliselt kõneldakse kahest interferentsi mehhanismist (koodivahetus ~ laenamine ja esimese keele omaduste omandatavasse keelde ülekandmine), kuid tegelikkuses on mehhanisme rohkem. Peale koodivahetuse ~ laenamise ja interferentsi, mis kaasneb teise keele omandamisega, eristab S. G. Thomason veel järgmisi võimalusi: koodivaheldus (*code alternation*), teise keele või murde passiivne oskus, "kokkuleppimine" (*negotiation*), teadlikud muudatused.¹² Järgnevas analüüsimine mainitud mehhanisme, illustreerides neid vene-eesti kontaktide näidetega.

4.1. Koodivahetuse ~ laenamise puhul valitseb terminoloogiline segadus ja diskursuste rohkus. Eesti keeles on paralleelselt kasutusel kaks terminit: *koodivahetus* ja *ümberlülitumine*. Lähenemisi, vaatenurki ja mudeleid on nii palju, et tundub igati õigustatud Carol Pfaffi küsimus: kas koodivahetuse uurijad uurivad sama elevandi eri osi või erinevaid elevante või koguni erinevaid liike?¹³

Kõigist interferentsi mehhanismidest on koodivahetusele ~ laenamisele pööratud kõige rohkem tähelepanu. Seda võib seletada järgmise asjaoluga: koodivahetuse ~ laenamise näol on tegemist kontaktide tulemustega, s.o nähtavate ja kättesaadavate andmetega, samal ajal võtavad teised protsessid rohkem aega ning tulemused lasevad end oodata.

Kogu koodivahetuse ~ laenamise problemaatikast tõstame esile kaks küsimust: 1) kas koodivahetuse ja laenamise vahel on selge piir? ja 2) kas on olemas koodivahetuse piiranguid?

Viimasel ajal usuvad paljud uurijad, et koodivahetus ja laenamine on ühe kontiinuumi kaks otsa ning järsku piiri nende vahele tõmmata ei saa.¹⁴ Eriti raske on otsustada, kas on tegemist ühesõnalise koodivahetuse või laenuga sel juhul, kui kõnealune sõna ei nõua morfoloogilist integratsiooni: *ты уже липик наклеила?* 'kas sa kleepisid juba lipiku peale?' Kui interpreteerida eesti nimisõna *lipik* vene grammatika terminites, siis käitub see 2. käändkonna meessoost elutut objekti tähistava nimisõnana, mille ainsuse nominatiivi ja akusatiivi vorm kokku langevad.

Kasutamissageduse kriteeriumist on samuti vähe abi: selge, et ühesõnaline koodivahetus võib sageda kasutuse teel muutuda laenuks, kuid jääb ebaselgeks, kui mitmenda tarvitusejuhu järel see toimub. S. G. Thomasoni arvates on sellisel juhul iga pakutud arv spekulatiivne.¹⁵

¹¹ S. Issakovi kõne raamatu "Русские в Эстонии" esitlusel Narva Kolledžis 6. III 2001.

¹² S. G. Thomason, On Mechanisms of Interference. – S. Eliasson, E. H. Jahr (eds.), Language and its Ecology. Essays in Memory of Einar Haugen. Berlin–New York, 1997, lk 181.

¹³ C. W. Pfaff, Contacts and Conflicts: Perspectives from Code-Switching Research. – M. Pütz (ed.), Language Choices. Conditions, Constraints and Consequences. Amsterdam–Philadelphia, 1997, lk 341.

¹⁴ S. G. Thomason, On Mechanisms of Interference, lk 190–191; C. W. Pfaff, Contacts and Conflicts, lk 343; M. Filppula, New Models and Typologies of Language Contact. – M. Ojannen, M. Palander (eds.), Language Contacts East and West. Joensuu, 1991, lk 5–31.

¹⁵ S. G. Thomason, On Mechanisms of Interference, lk 191.

Ka foneetilise integreerituse aste ei pruugi midagi näidata. Mõnes kon-taktsituatsioonis võivad koodivahetus ja aktsepteeritud laen tõesti erineda: laen on integreeritud, aga koodivahetus ei ole. Kuid ühe keele piires võib lei-da erineva integreerituse astmega laene: eesti *kool* < alamsaksa *skôle*, kus konsonantühend ei ole sõna algul säilinud, ning samuti alamsaksa keelest lae-natud *klaas*, kus konsonantühend on alles. Osa uuemaid laene (sh rahvus-vahelised sõnad) kodunevad rõhu esimesele silbile nihkumise kaudu (näiteks üha rohkem öeldakse *pro-tsess* ja *pro-tsent*), samal ajal leidub vanemaid lae-ne, kus seda ei toimu (*tavai*). Vene noorte slängis laialt kasutatav laen *кыйк-нуться* 'otsa saama, lõppema; hulluks minema' sisaldab vene keele oma sõ-navara puhul võimatut foneetilist kombinatsiooni [*kji*], ometi on see täiesti integreeritud morfoloogiliselt ning võib esineda kogu paradigma ulatuses: *ты что, кыйкнулся?* 'mis sul viga on, kas oled hulluks läinud?'; *ну и дела, совсем кыйкнуться можно* 'on alles lugu, võib päris hulluks minna'; *тут всё и кыйк-нулось* 'siis lõppeski kõik'.¹⁶

Siinkirjutaja käsutuses oleva materjali põhjal võib järeldada, et eesti lae-nud võivad, kuid ei pruugi olla foneetiliselt integreeritud ja et morfoloogiline integratsioon on foneetilisest tähtsam. Ei laenata mitte ainult nimisõnade, vaid ka tegusõnade tüvesid (või laenatud tüvedest moodustatakse verbe): *вих-кабить* 'vihkama', *пунебить* 'punnima', *магать* 'magama', *максать* ~ *максо-вать* 'maksma', *кыйкнуться* 'otsa saama, lõppema, lõpetama, hulluks minema' (vrd e *kõik*). Verbe on eesti tüvedest võimalik moodustada ainult sufiksite abil.¹⁷ I. Külmoja näitab, et verb *максовать* on kohaliku slängi orgaaniline osa ja võib moodustada prefiksite abil perfektivseid vorme: *замаксовать*, *отмаксо-вать*.¹⁸ Paistab, et see verb on levinud üle Eesti piiride: ühelt Vene telekana-lilt hiljuti näidatud kriminaalfilmis, mille tegevus toimub Peterburis, ütleb üks tegelane teisele: *хочешь, чтобы сделка состоялась – максай* 'kui tahad, et tehing toimuks, siis maksa' (ORTV, 3. IV 2001).

Koodivahetuse ~ laenamise kontiinuumi kasuks kõneleb veel üks asjaolu, mis tuleneb vahetult vene-eesti materjalist. Mõlemas keeles on käänamis- ja pöörämissüsteem üpris keeruline, mistõttu paradigmad on ulatuslikud. Kui mõ-ni n-ö "leksikaalne võõrkeha" on registreeritud, tuleb vaadata, kas see esineb ainult teatavates vormides või kogu paradigmas. Integreeritud ja üldaktsep-teeritud laenu puhul on oodata täielikku paradigmat. Siinkirjutaja on palju kor-di kuulnud lauset *пошли сёмать* 'lähme sööma', kuid mitte muid verbivorme peale infinitiivi (teoreetiliselt oleks muidugi võimalik regulaarne pööramine *я сёмаю, ты сёмаешь* 'mina söön, sina sööd' jne). Kas ei ole veel verbi teisi vor-me registreerida õnnestunud või ei ole *сёмать* täiesti aktsepteeritud laen, vaid midagi koodivahetuse ja laenamise vahepealset (viimasele lähemal).

Teiselt poolt eksisteerivad vene keeles nn käändumatud nimisõnad, mis säilitavad sama kuju kõigis käänetes ja arvudes. Sellesse tüüpi kuuluvad sel-lised võõrsõnad nagu *пальто, метро, кафе, резюме, интервью* jt. Seega võib "lek-sikaalne võõrkeha" käituda nagu käändumatu nimisõna, mis ei nõua morfo-loogilist integratsiooni. Niisugune strateegia ei ole eesti elementide inkorpo-reerimisel haruldane, kuid sellisel juhul on võimatu öelda, kas järgmises lau-

¹⁶ I. K ü l m o j a, Vene keel Eestis, lk 523: laen *кыйкнуться* tähenduses 'lõpetama, mõis-tust kaotama, hulluks minema'. Autor on seda kuulnud Tartus juba 1980-ndate aastate kes-kel (näitelaused on pärit tollest ajast).

¹⁷ I. K ü l m o j a, Vene keel Eestis, lk 523.

¹⁸ Ю. К у д р я в ц е в, Языковые контакты и контрасты. – А. К ü n n a p (ed.), Indo-Euro-pean–Uralic–Siberian Linguistic and Cultural Contacts. Fenno-Ugristica 22. Tartu, 1999, lk 130–131.

ses on tegemist koodivahetuse või laenuga: конкурс организован Эстонским танцевальным агентством совместно с *linnavalitsus* 'konkursi korraldas Eesti tantsuagentuur koostöös linnavalitsusega' (ETV, Sputnik, 6. IV 2001). See-ga on igati õigustatud S. G. Thomasoni väide, et iga koodivahetus võib muu-tuda laenuks, kui on vastavad sotsiaalsed tingimused, ning kindlat piiri ka-he nähtuse vahel ei ole.¹⁹

Teine oluline küsimus on koodivahetuse keelelised piirangud. Asjakohas-tes uurimustes puudub üksmeel: niipea kui üks uurija formuleerib piirangu, leitakse alati selle piirangu rikkumise näiteid. Juba klassikaliseks saanud arti-klis esitab S. Poplack vaba morfeemi piirangu (*free-morpheme constraint*) ja ekvivalenti piirangu (*equivalence constraint*).²⁰ Esimene neist takistab koo-divahetust sõnatüve ja afiksi vahel. Piirang laieneb idiomaatilistele jm väl-jenditele, mis moodustavad terviku. J. Viikberg on esitanud selle väite näit-likustamiseks eesti-vene võimatu vormi **võlõpetanu* (vene eesliide + eesti tü-vi), vrd vn *выпускник* 'lõpetanu, vilistlane'. Teine piirang teeb koodivahetuse võimatuks siis, kui sõnajärg on vahetult enne ja pärast eeldatavat ümberlü-litumist kahes keeles erinev. Mõlema piirangu puhul nendib J. Viikberg, et Siberi eestlaste keelest ei ole vastavaid näiteid esitada, sest koodivahetust materjali kogumisel silmas ei peetud.²¹ Lisaks neile kahele piirangule on väi-detud, et koodivahetus on võimatu subjektpronoomeni ja verbi vahel ning ver-bi ja selle infinitiivse täiendi vahel.²²

Nagu enne mainitud, piiranguid rikkuvate näidete hulk keeleteaduslikus kirjanduses üha kasvab. Piirangutele kõneleb vastu ka eesti-vene/vene-eesti materjal. Vaba morfeemi piirangu rikkumise juhtumeid ei ole vene-eesti materjali põhjal veel täheldatud, kuid põhjuseks on ilmselt materjali vähe-sus. Vaba morfeemi piirangu rikkumisi on kirjeldatud näiteks inglise-saksa ja maori-inglise kakskeelsuse põhjal.²³ Muude piirangute rikkumise näide-te leidmine ei olnud raske. Ekvivalenti piirangu rikkumine: *приехала вести дела о продаже киннисту* (ETV, Neli aastaaega, 16. I 2001), vrd eesti ja vene keele erinevat sõnajärge: *tuli kinnistu müügi asju ajama* ja *приехала вести дела о продаже недвижимости*. Eesti ja vene keeles erineb täiendi rollis ole-va omastavas käändes nimisõna positsioon.

Andmed näitavad, et koodivahetus on võimalik subjektpronoomeni ja ver-bi vahel: *mina не хочу тulla* 'ma ei taha tulla' (Narva eestlaste kõnest). Sa-ma kehtib tervikliku väljendi puhul: *и всё, и kõik* (ETV, Neli aastaaega, 19. XII 2000).

Laenamise puhul võib esineda analüüsimata komponentide ülekanne. Näiteid leidub Siberi eestlaste keelest, kus vene keelest laenatakse esimese käändkonna nimisõnad akusatiivi vormis (*panku* 'purk' < vn *банку*, nimetav *банка*),²⁴ aga ka Eesti venelaste keelest, kus tüve hulka arvatakse mitmuse tunnus või infinitiivi lõpp: *пихвиды* 'pihvid' < *пихвид* + *-ы* (mitmuse nimetava lõpp), *сёмать* 'sõoma' < *сёота* + *ть* (infinitiivi lõpp). I. Külmoja artiklis mai-nitud verb *сайтарить* (< *said aru* + verbi sufiks *-и-* + infinitiivi lõpp *-ть*) 'aru

¹⁹ S. G. Thomason, On Mechanisms of Interference, lk 193.

²⁰ S. Poplack, Sometimes I'll Start a Sentence in English y Termino en Español: Toward a Typology of Code-Switching. – Linguistics 1980, nr 18, lk 581–616.

²¹ J. Viikberg, Koodivahetus ja Siberi eestlased, lk 204.

²² Vt F. Grosjean, Life with Two Languages. Cambridge–London, 1982, lk 324–328 ja seal esitatud viited.

²³ S. G. Thomason, On Mechanisms of Interference, lk 190–191; S. Romaine, Bi-lingualism. Oxford, 1995, lk 165 jj.

²⁴ Ю. Вийкберг, Эстонские языковые островки в Сибири (возникновение, развитие, кон-такты). Tallinn, 1989, lk 74. (Kandidaadiväitekirj.)

saama' kujutab endast ilmselt väljendverbi ainsuse 2. pöörde kivistunud vormi (arvatavasti kõige sagedamini kasutatav või kuuldav vorm).

Koodivahetusel ~ laenamisel on palju funktsioone, leksikaalse lünga täitmine on vaid üks neist. Ei tohiks alahinnata keelelist loomingut ja ekspressiivsuse taotlust.²⁵ Koodivahetus ~ laenamine annab kõnelejale veel ühe stiili või registri, lubab laiendada oma keelelist repertuaari. Vaevalt, et lauses *я väga недоволен* 'ma ei ole sugugi rahul, olen väga nõrdinud' on tegemist leksikaalse lünga täitmisega, pigem tahetakse rääkida ilmekalt ja väljendusrikkalt. Venekeelse saate juht tahab juhtida vaatajate tähelepanu saates esinenud eesti koorile, öeldes: *ilusad naised были в программе "Спутник"* 'ilusad naised olid saates "Sputnik"' (ETV, Sputnik, 6. IV 2001).

Arvatavasti soodustab laenamist ka leksikaalsete elementide sarnane häälikuline kuju. Seejuures on tähenduste sarnasus teisejärguline, kuid ei pruugi alati puududa. Pole välistatud, et laen *мыслить* < *mõtlemä* on seostatav vene verbiga *мыслить* 'arutlema, mõtisklema'; samuti *сёмать* < *sööma* verbiga *шамать* 'sööma' (vulg.). Vene verbitüvedele liidetakse eesti keelde laenamisel sageli kausatiivsufiks *-ta-*, isegi kui verb ei ole kausatiivne. See reegel kehtib nii üldaktsepteeritud laenude puhul (*vaaritama*) kui ka murretes (näiteks Narva eestlastelt kuulnud *kaptiitama* 'suutsutama'). Põhjuseks on arvatavasti see, et vene infinitiivi lõpp *-ть* seostatakse sarnaselt kõlava *ta*-kausatiivliitega. Välist sarnasust kui interferentsi soodustavat tegurit mainib U. Weinreich. Tavaliselt kiputakse seda alahindama, kuid hiljutised uurimused näitavad, et mõnes keeles on sel teel tekkinud suur hulk uut sõnavara.²⁶

Mõni laen on välja tõrjunud vastava vene sõna. Üks Narva Kolledži üliõpilane tunnistas, et ei tea eesti sõna *liiumik* vene vastet ning seetõttu kasutab seda ka venelastega kõneldes. Teine üliõpilane kirjeldas oma emaga juhtunud lugu: sõna *kilekott* on ilmselt siinsete venelaste hulgas aktsepteeritud laen (*килекотъ*), kuid Venemaal tundmatu. Olles Venemaal reisil, ütles üliõpilase ema turumüüjale: *положите, пожалуйста, в килекотъ* 'palun pange kilekotti'. Vastuseks oli vaid müüja imestunud pilk. Edaspidi tasuks uurida, kui paljud eesti laenudest on vene oma sõnad täiesti asendanud.

Samal ajal tuleb meeles pidada, et viimase kümnendi jooksul on muutunud järsult kogu Eesti elu ning kasutusele on tulnud suur hulk uusi mõisteid ja reaale. Sellisel juhul ei ole võimatu, et osa eesti keelest pärinevaid (tõlke)laene on võetud siinsete venelaste keeles kohe kasutusele ning et mingit asendust ei olegi toimunud. Mõistagi ei hõlma see rühm põhisõnavara, vaid pigem termineid või muid selliseid sõnu: *кяйбемакс* < *käibetaks*, vrd *налог с оборота*; *максуамет* < *taksuaamet*, vrd *налоговое ведомство ~ налоговый департамент*; *хайгекасса* < *haigekassa*, vrd *больничная касса*; *асоциал* < *asotsiaal*, vrd *бомж* (< *без определённого местожительства*); *айнепункт* < *ainepunkt* jms.

Lõpuks olgu mainitud nn kirjalikku koodivahetust. Eesti venekeelset ajakirjandust ilmestab translitereerimata, s.o ladina tähestikus sõnade ja sõnaühendite suur hulk. Ladina tähestikus on eesti ajalehtede, firmade, asutuste nimetused ja samuti lühendid.²⁷

²⁵ S. G. Thomson, On Mechanisms of Interference, lk 183.

²⁶ G. Zukermann, Camouflaged Borrowing: 'folk-etymological nativization' in the Service of *puristic* Language Engineering. Oxford, 2000. (Doktoriväitekirja käsikiri.) Autor räägib rahvaetümoloogilisest põlistamisest (*folk-etymological nativization*) kui juhtivast põhimõttest ning näitab, et see põhimõte oli uusheebrea keele (ivriidi) taaselustamise protsessis ülimalt tähtis: näiteks ivriidi neologismi *miškafáim* 'prillid' looja valis teadlikult tüve *s-q-p*, sest see on kõlalt lähedane vanakreeka tüvele *skopéo* 'vaatama', mis on laialt tuntud rahvusvaheliste sõnade kaudu (*teleskoop*, *spektroskoopia* jne).

²⁷ I. K. Ülmoja, Vene keel Eestis, lk 520–522.

Nii eesti-vene kui vene-eesti koodivahetus on peaaegu uurimata. Sotsioloogilised küsitlused toovad esile vaid respondentide arvamusi omaenda keelise käitumise kohta (s.o kas vahetatakse koodi või mitte, mis keelt kõnelakse teatavas situatsioonis jms), kuid asja kvalitatiivne külg jääb paraku varju. Autori arvates tuleb koguda andmeid ja koostada andmebaas, mille põhjal võiks läbi viia detailsemat analüüsi.

4.2. Koodivaheldus²⁸ on S. G. Thomasoni järgi kahe keele kasutamine erinevates valdkondades, kusjuures koodivahetus ei pruugi üldse toimuda. Koodivaheldus eeldab, et kakskeelne isik hoiab kahte keelt eraldi ja kummagi keele kasutusfäär on rangelt piiritletud. T. Vihalemma hiljutine sotsioloogiline uurimus näitab, et eesti keelt valdavad noored venelased ei kipu koodi vahetama, vaid kõnelevad eestlastega eesti, venelastega aga vene keelt.²⁹ See ongi tüüpiline koodivahelduse situatsioon. Soov kahte koodi lahus hoida ilmneb järgmisest T. Vihalemma toodud näitest: 14-aastane Juri kutsub oma sünnipäevapeole nii eestlasi kui ka venelasi, kuid ainult selliseid venelasi, kes oskavad eesti keelt. Suhtlemiskeeleks on seega eesti keel. Siiski ei tohi koodivahetuse võimalust täiesti välistada ka niisuguste kõnelejate puhul, kelle keelekasutust iseloomustab koodivaheldus. Sellisel juhul on vähemalt kaks koodivahetuse võimalust.

Esiteks võib koodivahetus olla tahtmatu, kui kõneleja on väsinud või ta tähelepanu on hajunud. Teiseks oletame, et kaks koodivaheldajat vestlevad omavahel. Nad kõnelevad eesti keelt kõrgkoolis või tööl, sest õpivad või töötavad eestikeelses keskkonnas. Kodus kõnelevad nad vene keelt. Kuid omavahel õpinguid või tööasju arutades on koodivahetus üpris tõenäoline, sest arutatavad asjad on otseselt seotud eesti keele sfääriga (vestluse teema võib soodustada koodivahetust). Kakskeelne kõneleb kakskeelsega teistmoodi kui ükskeelsega, see asjaolu on hästi teada ja seda on sageli kirjeldatud.³⁰

Analüüsime järgmist juhtumit. Tegemist on kahe poemüüjaga. Arvata-vasti räägivad nad kodus ja lähedaste sõpradega vene keelt. Poes tuleb ost-jaid teenindada mõlemas keeles. Kuidas nad omavahel räägivad? Alljärgnev-as vestluses osalejad on müüjad (A ja B) ning ostja (C).

A (B-le): Ты уже дишк наклеила? 'kas sa kleepisid juba lipiku peale?'

C: Tere, palun üks sidrun.

B: Palun. Valige ise. (A-le): Такие сидруны, что людям показать стыдно 'niisugused sidrunid, et on piinlik inimestele näidata'.

Müüjad pidasid ostjat ükskeelseks eestlaseks ja teenindasid teda eesti keeles. Nende omavahelise vestluse teemaks oli nende poetöö, kus eesti keel ei ole ainuvaldav, kuid siiski domineeriv: tuleb tegelda eestikeelsete dokumentidega, kirjutada hinnasilte jne. Võimalik, et nad oma erilist keelekasu-tust ise ei märka ja arvavad, et hoiavad kahte keelt lahus.

Sellest järeldub, et koodivahetus ja koodivaheldus on omavahel tihedalt seotud ja mõlema tulemus on lõppkokkuvõttes sama (laenamine).

4.3. Interferents teise keele omandamisel. Interferents selle sõna klassikalises mõttes on kahe keele valdamisest põhjustatud igasugune mõle-ma keele reeglite vastu eksimine. S. G. Thomason käsitleb interferentsi tei-se keele omandamise strateegiatega hulgas.³¹ Kahe keele kontrastiivne analüüs lubab ennustada, milliseid vigu keeleõppija tõenäoliselt teeb.

²⁸ Termin *koodivaheldus* on parema puudumisel esialgne variant.

²⁹ T. Vihalemm, Bridge and Border Role of Language – Transformation of the Identity-Construction Patterns in Estonia. – F. P. Gingras (ed.), Multiple Identities: the Sense of Belonging among Preponderant and Subordinate Groups. (Ilmumas.)

³⁰ J. Viikberg, Koodivahetus ja Siberi eestlased, lk 202; F. Grosjean, Life with Two Languages, lk 308 jj.

³¹ S. G. Thomason, On Mechanisms of Interference, lk 200.

Kui keeleõppija ei suuda omandada õpitava keele teatavaid reegleid või otsustab, et ta oskab keelt piisavalt hästi ega õpi enam, toimub nn fossiliseerumine: õppija keel enam ei arene ja mõningad jooned jäävadki omandamata. Fossiliseerumise protsessi tulemusena kujuneb välja vahekeel. Et fossiliseerumise tasemeid võib olla palju, on otstarbekas rääkida vahekeelte kontiinumist.³²

Vahekeel ei tähenda automaatselt, et tegu on lihtsustatud keelega. Jääb ebaselgeks, mida lihtsustamine tähendab, pealegi on sellel terminil tihtilugu negatiivseid konnotatsioone. Et veenduda mõiste *lihtsustamine* ebamäärasuses, toome järgmise näite. Eesti keele õppija moodustab sõnast *nõu* osastava vormi *nõud* (see vorm on levimas ka eestlaste keelepruugis). Võib muidugi väita, et põhjuseks on analoogia (*koi*-tüübi järgi käänamine) ja et tegemist on lihtsustamisega, sest üks ebaproduktiivne muutetüüp *nõu* : *nõu* : *nõu* lakkab olemast. Samal ajal on võimalik selles näha mitmekesistamist, s.o lihtsustamise vastandit: paradigma, kus kolm esimest käanet ei lange vormilt kokku, on keerulisem.

Mõnes olukorras on keeleõppijate rühm piisavalt suur. Selle rühma vahekeel võib mõju avaldada õpitavale keelele (sihtkeelele) tervikuna, seda isegi sel juhul, kui rühm jääb kakskeelseks ega lähe sihtkeelele üle. Paljude uurijate arvates on soome-ugri substraat vene keeles ja balti keeltes just niisuguse mittetäieliku keeleomandamise tulemus: suur hulk soome-ugri keelte kõnelejaid läks aja jooksul üle vene keelele või balti keeltele, kuid nende vahekeele jooned kinnistusid ja üldistusid.³³ Sihtkeele niisuguseid muutusi nimetatakse keelevahetustest tingitud muutusteks.

Eesti ja vene keele kontrastiivse uurimisega on tegeldud tükk aega.³⁴ Kuid tuleb lisada, et enamasti oli uurijate lähtekohaks vene keel, s.o praktilised probleemid, mis kerkivad üles vene keele eestlastele õpetamisel. Eesti keel teise keelena on võrdlemisi noor distsipliin, kahtlemata suureneb tulevikus kontrastiivsete uurimuste arv, kus lähtepunktiks on eesti keel.

Peale kahe keele kontrastiivse võrdluse, mis on mõnevõrra teoreetiline, tuleb tegelda vigade analüüsiga. Kontrastiivsest analüüsist lähtudes võib ennustada, et venelasest eesti keele õppijal tekib rohkesti vigu sihitise käänete, verbi rektsiooni ja kahe infinitiivi kasutamise omandamisel. Et aga süstemaatilist vigade analüüsi pole ja statistika puudub, on järeldusi teha raske.

Venelaste eesti vahekeeli ei ole üldse uuritud. Süstemaatiline välitöö (materjali kogumine, keelejuhtide valik ja küsitlemine) on niisuguse uurimistöö esimeseks astmeks. Olgu rõhutatud, et ainult vigade analüüsist ei piisa. Küsimus tuleb püstitada nii: milliseid vorme välditakse? Millised eesti

³² L. Selinker, *Interlanguage*. – *International Review of Applied Linguistics* 1972, nr 10, lk 209–231; R. Ellis, *Second Language Acquisition*. Oxford, 2000, lk 31–35.

³³ Muutuste kirjeldus ja mitmesuguseid viiteid leidub teoses: S. G. Thomason, T. Kaufman, *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, lk 238–251.

³⁴ Et asjakohane kirjandus on üpris ulatuslik, nimetame vaid mõnd tööd: A. Mölder, *Eesti ja vene kõrvalt grammatika*. Tallinn, 1967; Вопросы сопоставительного изучения лексики и грамматики. Таллин, 1982; Сопоставительный анализ лексических и грамматических средств разносистемных языков. Таллин, 1984; Проблемы сопоставительного изучения эстонского и русского языков. Таллин, 1985; И. Кюльмоя, В. Шаднева, Референциальные свойства нулевого субъекта русского и эстонского двучленного пассива (на материале предложений с формами страдательного залога с грамматическим *-ся* и имперсонально-пассивного залога на *-takse, -ti*). – A. Künnap (ed.), *Indo-European–Uralic–Siberian Linguistic and Cultural Contacts*, lk 91–101; П. Кудрявцев. Фонологическое сопоставление эстонского и русского вокализма (монофтонги). – *Emakeel ja teised keeled I*. Toim. R. Pool, J. Valge. Tartu, 1994, lk 251–259; M. Rannut, *Vene aktsendist eesti keeles*. – *Eesti keele kui teise keele õpetamine*, I osa. Tallinn, 2000, lk 7–17.

grammatika jooned jäävad omandamata? Arvestama peaks ka seda, et sõnamoodustusmallid omandatakse puudulikult. Kui erinevate vahekeelte kõnelejaid on piisavalt palju, võivad vahekeeled eesti keelt mõjutama hakata.³⁵

Interferentsi ja vahekeele problemaatika on niivõrd ulatuslik, et siin ei ole võimalik sellel pikemalt peatuda. Piirdume mõne juhtumi nimetamisega.

- Vale sõnamoodustusmalli valik: *kui te tahate ennast turvaliselt tunnetada oma kodus...* (reklaamkuulutus Lasnamäel).

- Semantiline aladiferentseerimine (vene keeles on sõna tähendusmaht suurem kui eesti keeles, mille tõttu eesti sõna tähendust laiendatakse vene malli järgi): *leping tegutseb poole aasta jooksul* (1995. aasta STV kaabeltelevisioonifirma lepingu tekst), vrd vn *действовать* 'tegutsema, kehtima, toimima'.

- Hüperkorrektsus rahvusvaheliste sõnade puhul: *kosmeetik* (poes müüdavate kaupade loetelu Narvas), kuigi mõeldud on *kosmeetikat*. Ilmselt oli loetelu koostajal teada reegel, mille kohaselt rahvusvaheliste sõnade lõpu *-a* säilib vene keeles, aga jääb ära eesti keeles: vrd vn *арена* ja e *areen*, vn *комета* ja e *komeet*, vn *платформа* ja e *platvorm*, vn *ванна* ja e *vann*. Kirjutaja arvab, et reegel on universaalne, ja soovis vältida levinud viga, et rahvusvahelistes sõnades säilitatakse lõpu *-a* vene keele eeskujul. Samal ajal ei teadnud ta, et eesti keeles eristatakse sõnu *kosmeetik* ja *kosmeetika*, *energeetik* ja *energeetika*, *poliitik* ja *poliitika*.

- Vale rektsioon (vene malli järgimine): *suhumine asja juurde*, vrd *отношение к делу* (daativ); *ma usun teile*, vrd *я верю вам* (daativ).

Muidugi ei pruugi kõik loetletud interferentsi juhtumid pikemas perspektiivis eesti ühiskeelele mõju avaldada. Samal ajal ei tohiks välistada eriliste, venelaste kasutatavate eesti keelevariantide teket. Niisugused keelevariandid võivad etendada eriliste registrite rolli eestlaste eesti keelt oluliselt mõjutamata.

4.4. Keele või murde passiivne oskus on interferentsi mehhanism, mida tihti ei osata tähele panna. Teise keele passiivne oskus võib avaldada mõju esimesele keelele ja sellest johtuvad muutused võivad levida ja lõpuks saada keelekollektiivis normiks.

Kõnealuse interferentsiiligi tuvastamise probleem on selles, et kõrvaltvaataja ei oska hinnata talle tundmatute kõnelejate keeleoskust. Kas kõneleja esimeses (antud juhul vene) keeles täheldatavad muudatused toimuvad teise (eesti) keele passiivse või aktiivse oskuse tõttu, on mõnikord päris võimatu öelda. Vähemalt teoreetiliselt peaks seda interferentsi liiki ette tulema, sest eesti keelt passiivselt oskajate arv on viimasel ajal kasvanud ning ka hanenud nende arv, kes eesti keelt üldse ei oska.³⁶

Siinkirjutaja tähelepanekute järgi avaldub passiivse oskuse mõju järgmistel juhtudel. On teada, et eesti keeles on liitsõnade moodustamine väga produktiivne ja et seda sõnamoodustusmalli rakendatakse palju ulatuslikumalt kui vene keeles. Eesti keeles võib uusi liitsõnu moodustada vahetult kõnes ja tekstis.³⁷ Eesti liitsõnadele vastavad vene keeles enamasti sõnaühen-

³⁵ Näiteks New Yorgi inglise keele eripära on tekkinud jidiši kõnelejate inglise keelele ülemineku tulemusena. Mõju avaldub intonatsioonis, süntaksis, sõnajärjes, ka sõnavaras. Sama kehtib läti keele liivipäraste ehk taami murrete kohta, kus on tugev liivi substraat ja puudub grammatiline sugu.

³⁶ T. Vihalemm, Bridge and Border Role of Language – Transformation of the Identity-Construction Patterns in Estonia.

³⁷ M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika I. Morfologia, sõnamoodustus. Tallinn, 1995, lk 459–461.

did ja vaid haruharva liitsõnad. Sageli tekib korruga mitu vene ekvivalenti, eriti kui on tegemist uue mõistega.³⁸

Kui eesti liitsõna üheks komponendiks on rahvusvaheline sõna, võidakse seda liitsõna kasutada ka kohalikus vene keeles: в Эстонии уже 12 *лото-миллионеров* 'Eestis on juba 12 lotomiljonäri' (ETV, 16. I 2001); что-то мы о нём давненько не слышали, за исключением *КГБ-скандала* 'pole temast ammu midagi kuulnud, välja arvatud seoses KGB-skandaaliga' (ETV, Pressiklubi, 9. IV 2001). Teises näites on ilmselt tegemist vahetult jutu sees tekkinud liitsõnaga.

Eesti keeles eelneb genitiivis täiendsõna nominatiivis põhisõnale, vene keeles on sõnajärg vastupidine. Siiski võib vene kõnekeeles mõnikord kuulda eestipärast sõnajärge, eriti siis, kui genitiivis nimisõna on koha-, sordi-, liiginimi: дайте один *Тоолсе хлеб* 'andke üks Toolse leib' (kuuldud Tallinnas Priisle turul), vrd tavalist sõnajärge дайте один *хлеб Тоолсе*. J. Kostandi toob samalaadseid näiteid kohaliku vene ajakirjanduse keelest, kus eesti komponenti isegi ei translitereerita: *Раквере сосиски* 'Rakvere viinerid', *Меиери пудинг* 'Meieri puding'.³⁹

Veel üks juhtum puudutab eesti väljendverbi *kõrvale jätma*. Ühend- ja väljendverbidel ei pruugi vene keeles olla täpseid vasteid, tähenduserinevusi antakse edasi kas prefiksrite abil või leksikaalselt (vrd *üle minema* – *перейти* ja *ära minema* – *уйти*; *jätma* – *оставить* ja *kõrvale jätma* – *проигнорировать*). Järgmise näite puhul *и ребёнка оставили в сторону* 'ja laps jäeti kõrvale' (ETV, Neli aastaaega, 16. I 2001) võib arvata, et kõnelejale oli väljendverb *kõrvale jätma* tuttav ning et ta tõlkis selle sõna-sõnalt vene keelde, säilitades isegi eestipärase rektsiooni (vrd *jätma kuhu?* ja *оставить где?*).

4.5. "Kokkuleppimine" ei tähenda, et osapooled arutlevad teadlikult keeletarvituse teemadel. Selle all mõeldakse pigem oma keeletarvituse kaasvestleja keelele lähendamist, mis ei eelda kakskeelsust, vaid on aktuaalne just siis, kui keeled on kontaktis, kuid kõnelejad ei valda üksteise keelt piisaval määral. Arvatavasti etendab kokkuleppimine tähtsat osa pidžin- ja kreoolkeelte ning uute, kontakti teel tekkinud keelte arengus.⁴⁰

Eestlaste ja venelaste vahelises suhtlemises kasutatakse mitmesuguseid kõnestrateegiaid. Need, kes eesti keelt valdavad, "kokkuleppimist" ei vaja. Samal ajal on küllaltki suur hulk neid, kes oskavad eesti keelt passiivselt, puudulikult või häbenevad rääkida. On hästi tuntud fakt, et muulaste aeglasele ja tihti vigasele eesti keelele eelistavad eestlased vene keeles suhtlemist, et oma asjad kiiresti ära rääkida. Üks hiljuti tehtud küsitlus näitab, et paljud venelastest püüavad vestlust vähemalt eesti keeles alustada, et näidata kaasvestleja suhtes solidaarsust ja lugupidamist.⁴¹

Nimetatud käitumine ei ole niisugune "kokkuleppimine", mida S. G. Thomason silmas peab. Kuid peale keelte vahelduva kasutamise ja vestluse eesti keeles alustamise on olemas vähemalt üks strateegia, mis haakub "kokkuleppimise" mõistega. Vestlus toimub järgmiselt (selle malli pakub tavaliselt vene keele kõneleja): kõik tähtsamad sõnad (reeglina nimisõnad, mõni-

³⁸ E. Костанди. Некоторые особенности социокоммуникативной обусловленности порядка слов. – Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия III. Язык диаспоры: проблемы и перспективы. Тарту, 2000, lk 192.

³⁹ E. Костанди. Некоторые особенности социокоммуникативной обусловленности порядка слов, lk 192.

⁴⁰ S. G. Thomason, On Mechanisms of Interference, lk 199; S. G. Thomason, T. Kaufman, Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics.

⁴¹ T. Vihalemm, Bridge and Border Role of Language – Transformation of the Identity-Construction Patterns in Estonia.

kord ka omadussõnad, arvsõnad ja modaalsõnad) on eestikeelsed, aga abisõnad ja verbid on venekeelsed. Eestlane vastab samaga või kõneleb eesti keeles. Toome kaks näidet. Esimene neist on pärit Tartust 1980-ndate aastate keskelt, mis näitab, et "kokkuleppimine" ei ole uus võte. Teine näide on 2001. aastast Kohtla-Järve Virumaa Kolledži raamatukogust.

(1) Kioski müüja ostjale: *Всё правильно, вы мне viis, а я вам предлагаю tagasi* 'kõik on õige, te [andsite] mulle viis, mina aga pakun teile tagasi'.

(2) *Hästi, вы попробуйте в Техникаүликool, там тоже есть raamatupood, raamatukogu, обратитесь в komplekteerimisosakond* 'hästi, proovige [saada] Tehnikaülikoolist, seal on ka raamatupood, raamatukogu, pöörduge komplekteerimisosakonda'.

Nagu näitelausest näha, interpreteeritakse eesti nimisõnu vene grammatika seisukohalt käändumatute nimisõnadena. Niisugune tõlgendus täidab vähemalt kahte ülesannet: esiteks laheneb lihtsalt morfoloogilise integreerimise probleem, teiseks – et käändumatute nimisõnade klassi kuuluvad vene keeles teatavat tüüpi võõrsõnad – rõhutab kõneleja eesti nimisõnade võõrust (seega erilisust) ning juhib neile kaasvestleja tähelepanu.

Et ühiskondlik ja keeleline olukord ning eesti keele aktiivsete oskajate arv paikkonniti erineb, siis võib oletada, et "kokkuleppimine" jääb vähemalt mõneks ajaks tähtsaks suhtlemisstrateegiaks nendes Eesti regioonides, kus eestlaste osakaal on väike. Kas "kokkuleppimise" tulemusena kujuneb välja eriline vene-eesti keelevariant, on praegu raske öelda, kuid mõnes piirkonnas (Ida-Virumaal, osaliselt Tallinnas) on selline arengukäik teoreetiliselt võimalik.

4.6. Teadlik muudatus väljendub näiteks rohkete võõrsõnade kasutamises või ettekavatsetult võõrapärases hääldamises. Niisugust käitumist ajendab keele teatav prestiiž või soov luua uus identiteet. Kõigist interferentsi mehhanismidest on seda kõige vähem kirjeldatud.⁴²

Mõnikord on teadlik muudatus hädavajalik, et kontaktide tulemusena võiks välja kujuneda uus keel. Näiteks Mednõi saarel kõneldud aleuudi keele Attu murde teket on võimatu seletada üksnes koodivahetusega. Sagedane koodivahetus oleks kindlasti lubanud vene tüvesid inkorporeerida aleuudi keelde ja vastupidi, aleuudi tüvesid vene keelde. Kuid see ei seleta asjaolu, miks laenati kogu vene finiiitse verbi morfoloogia ja samal ajal jäeti alles kõik muud aleuudi grammatilised morfeemid. S. G. Thomasoni arvates oli vaja uut keelt kui uue (vene-aleuudi segarahvastiku) rühmaidentiteedi sümbolit ning tegemist on teadliku otsusega.⁴³

Teataval määral on teadlik muudatus seotud eelmises lõigus kirjeldatud "kokkuleppimise" strateegiaga. "Kokkuleppimine" on kaasvestlejale vastutulek, mis on tingitud kõneleja soovist, et teda õigesti mõistetak. Kui "kokkuleppimise" käigus tehtud kompromissid ei ole iga kord erinevad ega suvalised, vaid süstemaatilised, võivad tekkida teadlike muudatuste eeldused.

Analüüsime järgmist dialoogi. A on eestlasest reporter, kes pöördub intervjuueeritava B poole vene keeles.

A: *И много люди ставят сюда деньги?* 'Kas inimesed panevad siia palju raha?' (näitab raamatut, mille lehtede vahele kergeusklikud inimesed panevad "ennustaja" käsul raha lootuses vabaneda kurjast silmast).

B: *Ставят* 'Panevad' (TV 3, Politseinädal, 5. IV 2001).

⁴² S. G. Thomason, On Mechanisms of Interference, lk 202.

⁴³ Vt [L. Vaba,] Aleuudid. – M. Kolga, I. Tõnurist, L. Vaba, J. Viikberg, Vene impeeriumi rahvaste punane raamat. Tallinn, 1993, lk. 25–29; S. G. Thomason, Mednyj Aleut. – S. G. Thomason (ed.), Contact Languages. A Wider Perspective. Amsterdam–Philadelphia, 1997, lk 464–465.

Reporter teeb tüüpilise vea, kasutades verbi *ставить*, mille tähendus on konkreetsem kui eesti verbil *panema*. Olenevalt olukorrast on *panema* vasted vene keeles üpris erinevad: *ставить, класть, помещать, размещать* jne. Selles kontekstis oleks pidanud valima verbi *класть*. Märkimisväärselt aktsepteerib kaasvestleja reporteri valikut ja vastab samaga (teine võimalus oleks olnud korrektse venekeelse lause ütlemine). Kui vene keele kõnelejad aktsepteerivad verbi *ставить* süstemaatilist kasutamist *panema* eeskujul, siis pole välistatud, et nad hakkavad seda verbi niisugusel kujul tarvitama eestlastega suheldes. Vaevalt eesti või vene keeles toimuvad lähiajal radikaalsed muutused nagu aleuudi keele Attu murdes, kuid teadlik tähenduste laiendamise/kitsendamise on potentsiaalselt võimalik.

5. Identiteet ja segakeel

Viimasel ajal kõneldakse tihti siinsete venelaste uue identiteedi tekkest. Samal ajal on selge, et identiteedi muutumine toimub aeglaselt ning selle tulemused on erinevad. Tõepoolest, oleks veider oodata ühesuguseid sotsiokultuurilisi/sotsiolingvistilisi protsesse niivõrd heterogeenses rühmas, või oodata, et samad protsessid toimuksid kogu venekeelses kogukonnas võrdse kiirusega. Nagu selgub T. Vihalemma uurimustest, ei tähenda isegi suhteliselt korralik keeleoskus veel radikaalset identiteedimuutust ning tuleviku stsenaarium (assimilatsioon, akulturatsioon, segregatsioon jne) on ebaselge. Teiseks ei garanteeri isegi suhteliselt korralik eesti keele oskus veel edukate kommunikatiivsete strateegiate valdamist.⁴⁴

Niisiis on mõni teadlane oma prognoosides ettevaatlik, mõni kategoorilisem. Näiteks Eesti vene kultuuri tuleviku üle arutledes märgib J. Fiškina, et "me ei ole enam venelased üldse, vaid eestivenelased" (*эстонские русские*). S. Issakov leiab paralleele esimese iseseisvuse perioodiga ja väidab, et praegu venelaste hulgas toimuv on 1920.–1930-ndatel aastatel toimunuga analoogne.⁴⁵

Siiski ei tohi eirata eri sotsioperioodide vahelisi erinevusi. T. Hennoste järgi on esimese iseseisvuse aeg nn seitsmes sotsioperiood, mida iseloomustas kirjakeelekeskse keelesituatsiooni kujundamine, kusjuures murded ja allkeeled suruti tagaplaanile. Eestlaste kakskeelsus vähenes, muulaste kakskeelsus suurenes. Praegune ehk üheksas sotsioperiood (1980-ndate aastate lõpust alates) sarnaneb seitsmendaga selles osas, et eesti keele osatähtsus kasvab taas, kuid demograafiline situatsioon on hoopis teistsugune (muulaste suurem osakaal) ning negatiivne suhtumine argi- ja allkeeltesse hakkab kaduma. Eestlaste kakskeelsus ei vähene, vaid pigem muutub, sest suureneb inglise ja Tallinnas ka soome keele osatähtsus. Seega kujuneb välja muulaste Eesti-keskne identiteet pisut teistel asjaoludel.⁴⁶

Identiteedi muutumisega kaasnev kohaliku vene keele muutumine on seega ootuspärane. Eesti venekeelne ajakirjandus erineb juba Venemaa omast päris mitmes suhtes. Pealkirjades püütakse vältida Venemaa ajakirjandusele iseloomulikku subjektiivsust ja hinnangulisust. See avaldub neutraalses, s.o ilma emfaatilise inversioonita sõnajärjes. Samal ajal on märgata

⁴⁴ T. Vihalemm, *Bridge and Border Role of Language – Transformation of the Identity-Construction Patterns in Estonia*; T. Vihalemm, *Eesti-vene argivestluse kultuuritaust*. (Käsikiri.)

⁴⁵ Е. Фишкина. Есть ли будущее у русской культуры в Эстонии? – Н. Бассель, В. Бойков (ред.), *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*. Таллинн, 2000, lk 178–182; S. Issakov, *Venelased*, lk 538–539.

⁴⁶ T. Hennoste, *Eesti keele sotsioperioodid*. Üldpilt, lk 60–62, 64–66.

eesti mõjusid (sõnajärjes, genitiivi vohamises ja isegi vene keele seisukohalt vale verbiaspekti valikus).⁴⁷

Kirjeldatud nähtuste kõrval tuleb mainida ka nn segakoodi kui uue identiteedi sümboli tekkimist. W. Croft kõneleb keelte hübriidiseerimisest (*hybridization*) ja kirjeldab järgmisi võimalusi. Koodivahetus on tema terminoloogias *hübriidlausung* (*hybrid utterance*). Sellised lausungid võivad moodustada oma koodi, mis erineb mõlema lähtekeele koodist.⁴⁸ Teisedki uurijad räägivad koodivahetuse grammatikast või konvergentsetest vormidest. Kui koodivahetus toimub tihti, on raske määrata lausungi põhikeelt.⁴⁹

W. Croft teeb vahet tõelistel hübriidkeeltele ja segakeeltele. Tõelised hübriidkeeled kujunevad välja järgmiselt:

1) Mitme murde põhjal (kirjakeeled). See rühm hõlmab tavalist kirja-keelte teket, mis toimub kas iseeneslikult või kokkuleppe teel (näiteks prantsuse kirjakeel tekkis pealinna keelevariandi alusel, jidiši kirjakeel aga mitme murde vahelise teadliku kompromissina);

2) Lähedaste sugulaskeelte kontaktide tulemusena. Siia kuuluvad nn üleminekmurded (W. Crofti näide on Uruguai ja Brasiilia piiril kõneldav hispaania ja portugali keele vahepealne variant);

3) Dekreoliseerumise teel. Dekreoliseerumine toimub siis, kui kontaktis on kreoolkeel ja keel, mis on olnud kreoolkeele sõnavara allikaks. Sellisel juhul võib tekkida mitmesuguseid üleminekuvariante, mida nimetatakse postkreooli kontiinumiks.

Segakeeled tekivad aga siis, kui keele "esivanemad" ei ole suguluses. Siin on võimalikud järgmised variandid: "segaabielust" sündinud keel, nagu aleuudi keele Attu murre, kus noomeni ja verbi paradigma on pärit erinevatelt "esivanematelt"; keele surm massilise laenamise tõttu (releksifikatsioon), nagu näiteks Inglismaa mustlaste keele puhul, kus sõnavara on pärit inglise ja morfoloogia mustlaskeelest; poolik keelevahetus, kui on omandatud sõnavara, kuid mitte grammatika.

Eraldi vaatleb W. Croft pidžin- ja kreoolkeeli ning *lingua franca*'sid. Need keeled on tihedalt seotud uute keelekollektiivide tekkega. Kahe erineva keelekollektiivi suhtlemisel võib *lingua franca*'ks olla ühe keelekollektiivi keel või mingi kolmas keel, mis on mõlemale kõnelejaskonnale võõrkeel. Mõlemal juhul on võimalik *lingua franca* puudulik omandamine, mis toob kaasa pidžiniseerumise.

Vene-eesti kontaktide puhul võib oodata mitmesuguseid arenguid. "Kokkuleppimise" näide on ühtlasi *lingua franca* potentsiaalse tekkimise näide. Tegemist on just puuduliku eesti keele omandamisega. Kas "kokkuleppimise" strateegia viib püsiva *lingua franca* kujunemiseni või mitte, on praegu raske öelda. Teine võimalus on koodivahetuse grammatika kujunemine. Et vene-eesti koodivahetust ei ole eraldi uuritud, on vara järeldusi teha. Tulevikus ei saa välistada ka poolikut keelevahetust (teises terminoloogias: vahekeele kujunemist). Loetletud variandid ei välista üksteist ning võivad aset leida ühel ja samal ajal, sest vene keele kõnelejaskond on väga ebaühtlane. See asjaolu juhatab järgmise lõigu juurde.

⁴⁷ E. Костанди. Некоторые особенности социокоммуникативной обусловленности порядка слов, lk 189 jj; И. Кюльмоя. О современном состоянии языка русской диаспоры Эстонии. – Н. Бассель. В. Бойков (ред.). Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее, lk 84–90.

⁴⁸ W. Croft, *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London, 2000 (vt iseäranis 8. peatükki "The Descent of Languages", lk 196–228).

⁴⁹ Vt S. Romaine, *Bilingualism*, lk 160 jj.

6. Kontrastiivse sotsiolingvistika poole

Kontrastiivne sotsiolingvistika võib osutada produktiivseks meetodiks. On mõttekas võrrelda sotsiolingvistilisi situatsioone, kus on nii ühisjooni kui ka erinevusi.⁵⁰

Esiteks erineb vene-eesti kontaktide iseloom Eesti eri paigus. Võimalik, et Ida-Virumaal on veel kaua ülekaalus "kokkuleppimise" strateegia, samal ajal kui Tartus võib pigem oodata koodivahetust või koodivaheldust. Eesti keelest sõnavara laenamine võib erineda piirkonniti ja põlvkonniti. Ka vahekeele (fossiliseerunud eesti keele) variante võib olla mitu.

Teiseks pakub huvi Eesti ja Soome võrdlus. Viimasel ajal on venelaste arv Soomes kasvanud ning vene keel on saamas soomerootsi keele järel kõnelejate arvult teiseks vähemuskeeleks. Puhtkeeleliselt on situatsioon sarnane: eesti ja soome keel on lähedased sugulaskeeled ning teoreetiliselt võivad vene-eesti ja vene-soome kontaktide tulemused sarnaneda. Kuid Soome ja Eesti keeleväliste tegurite erinevus (keelekollektiivide suurus, tekkelugu, asustuse iseärasused, vanuseline struktuur, demograafilised protsessid, keelte prestiiž) muudab pildi keerukamaks. Seetõttu võib kontrastiivne uurimine kasulikuks osutada.⁵¹

7. Kokkuvõtteks

Vene-eesti kontaktide uurimine on praegu algusjärgus, seetõttu on vaja tähelepanu pöörata keelematerjali kogumisele. Kindlasti on tulevikus oodata uute identiteetide teket, millega kaasneb muutusi nii eesti kui ka vene keeles. Peale koodivahetuse ja leksikaalse laenamise tuleb arvestada ka teisi interferentsi mehhanisme, kuid ka koodivahetust ei ole süstemaatiliselt uuritud. Kõik interferentsi mehhanismid võivad mõjutada Eestis kõneldavat vene keelt, aga ka eesti keelt (esmajoones peaks silmas pidama eesti vahekeelt). 1920.–1930-ndatel aastatel toimunud identiteedimuutuste ja praeguse olukorra kõrvutamisel peaks olema ettevaatlik: tollane ja praegune sotsiopeerioid on mõnevõrra sarnased, kuid on ka erinevusi, mida ei maksa eirata.

Vene keele kõnelejaskonna mitmekesisuse tõttu võib oodata täiesti erinevaid arenguvariante: osa omandab eesti keele edukalt, kusjuures osa neist säilitab võrdlemisi interferentsivaba vene keelevariandi ja rakendab koodivaheldust. On aga ka neid, kellel eesti keele omandamine ei õnnestu ja kes eestlastega suheldes kasutavad mitmesuguseid kokkuleppestrateegiaid.

⁵⁰ Vt nt: J. Treffers-Daller, Contrastive Sociolinguistics: Borrowed and Code-Switched Past Participles in Romance-Germanic Language Contact. – R. J a c o b s o n (ed.), Codeswitching Worldwide II. Berlin–New York, 2001, lk 75–89.

⁵¹ Vt nt: Е. Протасова. Русско-финское двуязычие и русский язык: опыт Финляндии (к вопросу о бытовании русского языка как родного за пределами России). – Славяноведение 1994, nr 4, lk 44–52.

3. Ajakirjanike töötingimused

Töö- ja rollijaotuse areng. Oma lustakate piltidega ennustas Gori 1927. aastal ajakirjanike evolutsiooni lähemas tulevikus järgmiselt: reporterial arenevad jalad, intervjuueerijal suurenevad kõrvad, teatriarvustajal saavad silmad ideaalse kuju.⁵¹ Osa uurijaid välismaal on seostanud ajakirjaniku elukutse professionaliseerumise peamiselt tehnoloogia arenguga, mis eeldab jätkuvat spetsialiseerimist.⁵²

Olenevalt väljaande suuruselt ja asukohast töötasid ajakirjanikud tollal niisama erisugustes tingimustes kui tänapäevalgi. Varasematel perioodidel olid toimetajad koormatud ka kontoritööga: võtsid vastu tellimusi ja saatsid laiali ajalehti.⁵³ XIX sajandi lõpuveerandil palgati lehetoimetustesse vastutavale toimetajale abi (abitoimetaja). XX sajandi alguses tegutses suuremates toimetustes juba rühm inimesi (toimetuse liikmed). Kontoritesse ilmusid nn kontoripreilid. Reporterite nimetust hakati laiemalt kasutama 1920-ndate aastate alguses.⁵⁴

Mida tegi ajakirjanik toimetuses? Näiteks kirjutas Friedebert Tuglas Karl Astile Loomingu algaastail, mil ta täitis üheaegselt eri rolle⁵⁵: "Ma olen ju ka pisut harilikku ajakirjaniku ametit pidanud ja tean, mis see on. [---] ... ma sain toimetuse sekretärialt käsikirjad ja andsin neist tarvitamiskõbulikud trükikotta ning sellega oli minu töö läbi. [---] Aega jäi mulle küllalt selleks, et iga nädal keskmiselt paar joonealust kirjutada ja igasugust muud kirjanduslikku kaastööd teha."⁵⁶

1930-ndate aastate keskpaiku kujunesid toimetustes välja veel mitmesugused rollid. See selgub EAL-i sotsiaalkomisjoni uurimusest eesti ajakirjanike töötingimuste kohta. Ülevaates nimetatakse näiteks poliitilist toimetajat, osakonna toimetajat, toimetajat-sekretäri, toimetustliiget-foljetonisti, illustraatorit, karikaturisti, reporterit, nooremat toimetajat, fotograafi ja ka vabakutselist ajakirjanikku.⁵⁷ Ajakirjanike elulugude kirjapanijad nii täpsed pole olnud: nende teadetest ei selgu näiteks ühtki, kes oleks reporterite ametit pidanud (neid nimetatakse enamasti korrespondentideks).

Osakonnad ei tekkinud toimetustesse üleöö. Mingi erialase uudisega tegelemine langes nagu loomulikult sellele toimetuse liikmele, kes oli sellest huvitatud või asjaga rohkem kursis ja kellel juhtus muu toimetustöö kõrval sel-

⁵¹ Õitsituled VI. Tallinn, 1927, lk 19–20.

⁵² Vt P. L. D o o l e y, *Taking Their Political Place*. London, 1997, lk 5.

⁵³ Vt A. P a l l a s, *Ajalehe kirjutajast ajakirjanikuks*, lk 156–162.

⁵⁴ Vt näiteks: *Vaba Maa* 1. III 1930, nr 51. Harald Vellner meenutab kuus aastat tagasi Päevalehe maja õnnistamise puhul ilmunud toimetuse liikmete nimekirja: selles reporteriks nimetatud olnud nii haavunud, et läinud kõrtsi ja joonud lohutuseks ennast täis.

⁵⁵ F. Tuglas toimetab vahepeal Postimehe kirjanduslikku osa.

⁵⁶ F. Tuglas K. Astile 7. V 1922. Vt A. E e l m ä e, "Loomingu" algajult. – *Keel ja Kirjandus* 1973, nr 4, lk 237.

⁵⁷ K. K e s a, *Ajakirjanike töötingimused Eestis ja teistes riikides*, lk 38–40.

leks aega olema. Töö diferentseerimine ei toimunud ettekavatsetult, vaid vajadust mööda. Seepärast on toimetuste organisatsiooniline areng tänapäevalgi olnud asukohast olenevalt üsnagi erinev.⁵⁸ August Tamman iseloomustab 1931. aastal olukorda Soomes, kus "iga toimetaja töö on kuidagi viisi rohkem piiratud ja spetsialiseeritud kui meil, kus ühele mehele jätkub ülesandeid alati rohkem kui ta neid korralikult täita jaksab".⁵⁹

Suurtes päevalehtedes tekkisid osakonnad XX sajandi esimestel kümnenditel esialgu tööjaotusena, hiljem ka ruumijaotusena. XIX sajandi lõpus asusid lehetoimetused veel tihti toimetaja kodus, seejärel viidi kontor tavaliselt trükikoja lähedusse ja toimetusele leiti ruumid mingis korteris.⁶⁰ Alles XX sajandi alguskümnenditel valmisid esimesed toimetuste majad (Postimees, Päevaleht),⁶¹ mis võimaldasid erinevate ametiülesannetega ajakirjanikel üksteisest eralduda.

1933. aastal võrdles Karl Kesa eri maade toimetamistingimusi, tõesed Eesti kohta järgmist: "Toimetused koosnevad väheseist suurtest tubadest, kus toimetajail tuleb töötada hulgakesi koos. Et seejuures lisaks kõigele ei toimetajad ise ega neid külastavad võõrad, kellele muide ei tehta mingeid takistusi toimetuseruumidesse pääsemisel, ei arvesta põrmugi neis ruumides suure pingega all töötajatega, siis valitseb seal lakkamatu rahvarändamine ja kõva kõnekära..."⁶² Kesa põhjendas, et seesugustes tingimustes ei saagi sündida kvaliteetset ajakirjandust, kuna ajalehtedes on väikesed koosseisud, mis paneb ajakirjanikule liigse koormuse, nii et uudistematerjali hankimiseks kasutatakse kõige kiiremat ja lihtsamat teed (küsitakse telefonitsi ametiasutustest). Väiksemate lehtede juures selget tööjaotust ei kujunenudki ja kogu lehe asjaajamine kippus käima ühes ruumis – toimetuse töö, tellimiste ja kuulutuste vastuvõtmine jms. Tihtipeale asusid provintsilehtede toimetused trükikodade või raamatukaupluste tagaruumides, isegi ladudes, tõdeti EAL-i sotsiaalkomisjoni ettekandes.⁶³

Lehetegemise protsess erines toimetuste viisi, ometi ühendas ajakirjanikke nende töö kollektiivne iseloom. Näiteks Postimehe toimetuses peeti iga päev koosolekuid, kus kõigil oli võimalus oma mõtteid kaitsta. Aleksander Peel hindas seda head tava kõrgelt: "Sellega oli põhjalikumate probleemide või teinek[ord] isegi teatud teadete avaldamine nagu kollektiivne töö ja leidis kõikide aktsepti. Ajaleht oli seega mitte ainult vormiliselt koguteos, vaid ka sisuliselt."⁶⁴

Iga ameti praktilised töösused tulenevad sellest, kuidas oma abstrakteid teadmisi rakendada osatakse. Oskusi peetakse varanduse tänapäevaseks vormiks, professionaalne autoriteet aga tuleneb teatud ameti võimest arendada oma turgu, mida teenindada.⁶⁵

Ajakirjanduse väljendusvormid mitmekesisustisid kahe maailmasõja vahel märgatavalt. Juhtkirjade ja ülevaadete, foljetonide ja joonealuste kõrvale ilmusid uued žanrid: peale sõnumi veel reportaaž, olukirjeldus, vaatlus, esse

⁵⁸ E. Keränen, Toimitustyön differentioitumiskehitys, lk 65, 67; vt ka: Meediaorganisatsioon II. Tartu, 1998.

⁵⁹ A. Tamman, Soome ajakirjanikkude pere, lk 81.

⁶⁰ Varasema tööjaotuse ja palgatingimuste kohta vt: A. Pallas, Ajalehe kirjutajast ajakirjanikuks, lk 156–162.

⁶¹ Vt Postimees 2. I 1923, nr 1.

⁶² K. Kesa, Toimetused töötavad. – Öitsituled XI. Tallinn, 1933, lk 74.

⁶³ K. Kesa, Ajakirjanike töötingimused Eestis ja teistes riikides, lk 33.

⁶⁴ Postimees 17. VI 1933, nr 161.

⁶⁵ P. L. Dooley, Taking Their Political Place, lk 5–8.

ja intervjuu.⁶⁶ Reportaažide kirjutamist jaotati näiteks Päevalehes erialade jär-
gi, et tagada vajalik süvenemine.⁶⁷ Intervjuude kohta loeme "Õitsituledest":
"Intervjuu, mida paarikümne aasta eest keegi meie ajalehes ei tunnud, män-
gib tänapäeval lehe juures äraarvamata tähtsat osa, peaaegu niisama täht-
sat kui vanasti "Seda ja teist" ning "Kirjavastused".⁶⁸ Trükiajakirjanduse
kõrval levisid maailmas ka muud infosüsteemid (raadiosaated, helifilm).
1934. aastal Brüsselis toimunud rahvusvahelisel ajakirjanike konverentsil tõi
deti, et tegemist ei ole trükiajakirjanduse jaoks konkureerivate kanalitega,
vaid need võivad auditooriumi huvi trükiajakirjanduse vastu hoopis suuren-
dada.⁶⁹

EAL-i püüd parandada ajakirjanike töötingimusi. Ajakirjanike töö-
suhted põhinesid Eestis üksnes vastastikutel kokkulepetel, mis polnud taga-
tud ühegi seadusega. Mitmes riigis reguleerisid ajakirjanike töötingimusi tol
ajal kas eriseadused, tööseadusandlus või kollektiivlepingud. Majanduslik ja
õiguslik ebakindlus tõusis pidevalt päevakorda ka rahvusvahelistel kohtu-
mistel. Kutseorganisatsioonide üheks põhiülesandeks kujunes kollektiivlepin-
gute sõlmimine tööandjate ja ajakirjanike vahel. Eestis hakkas EAL taotlema
ajakirjandusseadust, et fikseerida üldteenistusleping, palkamiskord, mini-
maalpalgad, töökaitsesätted ja ajakirjaniku ametinimetuse saamise tingimu-
sed. Seadust pidi hakkama täiendama kollektiivleping.⁷⁰

1935 moodustati EAL-i juurde sotsiaalkomisjon (liikmed Jaan Taklaja, Leo-
pold Johanson, Oskar Lõvi ja Henno Rahamägi), mis selgitas välja ajakirja-
nike töötingimused Eestis. Enne Teist maailmasõda sai toimetustöös uueks
kriteeriumiks kiirus. Lehetellija ja toimetaja isiklik kontakt oli taandunud:
"Inimene, kes tänapäeval tuleb lehe toimetusse, satub nagu Abessiinia sõtta:
kirjutusmasinad plagistavad nagu kuulipildujad, telefonid plärisevad, hüü-
takse käsklusi ja toimetuse personal askeldab kiiresti-kiiresti, ruttamise äre-
vus näol. Iga võõra tulek tundub siin segavana ja kui võõras üldse pääseb kel-
legi jutule, siis tundmusega, et aeg on raha."⁷¹ See näitab muutusi sotsiaal-
ses ajas, kus ajalehest saab turumajandusliku ühiskonna tähtis komponent.
EAL-i esimees Jaan Taklaja kirjutab: "Et ei tekiks lünka sündmuste regist-
reerimises ning sellest olenevalt samuti tühje kohti informatsiooni jooksva
lindil, ongi vaja ajalehtede kiiret reageerimist kõigele sellele, mis väärib ja
vajab avalikkust."⁷² Eduard Laaman iseloomustas ajakirjanikutööd sportlike
terminitega: "Ajakirjaniku laud on nagu spordiväli – siin loeb kiirus, täpsus,
ausus."⁷³

1938. aastal hakkasid ka eesti ajalehed ilmuma hommikuti. Toimetuste
suurust omanikud ei muutnud, mistõttu amet muutus senisest kurnava-
maks. Öötöö vajalikkust põhjendati vajadusega tõsta lehtede sisulist väärtust
ja saada rohkem aega artiklite läbitöötamiseks.⁷⁴ Postimehe toimetaja Jaan
Kitsbergi arvates aga ilmus lehtedes just öötööle ülemineku järel viimistle-

⁶⁶ Vt lähemalt: H. H a r r o, Ajakirjandusžanride areng. – Peatükke Eesti ajakirjanduse
ajaloost 1900–1940, lk 79–107.

⁶⁷ Päevaleht 16. XII 1935, nr 347.

⁶⁸ Õitsituled XIV. Tallinn, 1936, lk 76.

⁶⁹ H. T a m m e r, Ajakirjandus, raadio ja helifilm. – Õitsituled XII. Tallinn, 1934, lk
27–28.

⁷⁰ E. L a u k, Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanikkude Liit
(1919–1940) ja selle tegevus, lk 226–227.

⁷¹ H. L a a n e s t, Ajaleht ja lugeja. – Õitsituled XIII. Tallinn, 1935, lk 30.

⁷² J. T a k l a j a, Kriitilisest suhtumisest. – Õitsituled XV. Tallinn, 1937, lk 9.

⁷³ E. J. V o i t k, Tee ridasid, vend... – Sõnajalaõis, lk 43.

⁷⁴ Päevaleht 19. X 1938, nr 284.

mata materjali. Tema hinnangul polnud ka lugejatel päeval aega lehte lugeda.⁷⁵ EAL-i sotsiaalkomisjoni ettekandes puudutati öötööd põgusalt. Eestis muutus see aktuaalseks paari aasta pärast, kuna suurem osa maailma ajalehti juba ilmus hommikuti. Sotsiaalkomisjon tõdes, et öötöö korraldamine jätab mõnedes maades soovida, ent seal, kus maksavad kindlad eeskirjad, töötatakse öösel vähem ja selle eest makstakse kõrgemat tasu.

Palgaolud. Jaan Kitsbergi arvates ei kuulunud ajakirjanikud mingisse koorekihti – selle töö vähene tasuvus ei võimaldanud toimetustel saada küllaldase haridustasemega tööjõudu.⁷⁶ Palgaküsimus muutus olulisemaks sedamööda, kui võrd ajakirjaniku ametis hakati rohkem nõudma erialateadmisi ja -oskusi. Ajakirjanike palgatingimuste üle arutledes seoti majanduslik kindlustatus ka eetikaga: ajakirjanikul ei tohi tekkida kiusatust laskuda ebaausatesse tehingutesse. Karl Kesa väitis, et ajakirjanike palgad ei vastanud nende vajadustele, kuna "kutsealal on kiusatusi, millele nõrgema selgurooga ajakirjanikul võib minna raskeks panna vastu, kui ta kannatab ainelist kitsikust".⁷⁷ Amet nõudis omamoodi esinduskulusid, et seltskondlikel koosviibimistel käia, ja see viis paljud ajakirjanikud võlgadesse.⁷⁸

Tänu EAL-i sotsiaalkomisjoni ettekandele on võimalik anda pilt 1930-ndate aastate palgatasemest eesti lehtede toimetustes. Sotsiaalkomisjoni küsitlusele vastas 162 ajakirjanikku, sealhulgas 147 toimetuse töötajat, 11 kirja saatjat ja 4 vabakutselist, enamik mehed, vaid 13 naist. Eesti ajakirjanike palganumbrid kõikusid olenevalt vastutuse astmest ja toimetuse asukohast õige mitmeid kordi. Toimetajate palgad olid vahemikus 60 kroonist provintsilehtedes kuni 600 kroonini Tallinnas. Provintsilehe saba toimetaja sai aga näiteks vaid 15 krooni kuus.⁷⁹ Samas pidi provintsilehe toimetaja olema "elav entsüklopeedia". Madal palk ja suur töökoormus tingisid toimetajate kiire vahetumise. Nooremate ajakirjanike sissetulekud olid võrreldes staažikate lehemeestega üsna tagasihoidlikud. Päevalehe peatoimetaja Harald Tammeri kuupalk oli samal ajal 750 krooni, mis oli ministripalgast tunduvalt suurem. Peale palga said suurte väljaannete ajakirjanikud veel preemiat ja honorari.⁸⁰ Fotoreporterite töö oli tavareporterite omast tasuvam.⁸¹ Leho Lumiste andmeil oli Päevalehe peatoimetaja palk 1935. aastal 400 krooni, tema aseäitja sai 350, tegevtoimetaja 300 ja toimetajad 220 krooni. Sellele lisandus jõuludeks kaks kuupalka, ülestõusmispühadeks üks kuupalk ning kevade ja sügise alguseks poole kuu palk. Kirjastuseühisuse juhatuses esimehe palk oli 750 krooni kuus.⁸² Päevaleht oli kahtlemata üks rikkamaid lehti, kes suutis oma töötajatele maksta häid töötasusid.

EAL-i sotsiaalkomisjoni ettekande lõpetab nn "toitainete-korvi" maksumus eri maade linnades. Eestis maksis see 1934. aasta oktoobris 2,45 krooni.⁸³ Seega ei olnud madalama palgaga ajakirjanikud tõesti eriti kindlustatud.

Väga ebakindel olukord oli sotsiaalkindlustuses – kui 1936. aastal asutati kultuuritegelaste pensionikassa, liitus sellega sada ajakirjanikku, mis näitas, kui suurt vajadust tunti kindlustatuse järele. See oli siiski tagasi-

⁷⁵ J. Kitsberg, Öötöö. – Öitsituled XVI. Tallinn, 1938, lk 51–53.

⁷⁶ Postimees 17. VI 1937, nr 161.

⁷⁷ K. Kesa, Ajakirjanike töötingimused Eestis ja teistes riikides, lk 36.

⁷⁸ T. Braks, Ajakirjaniku palk ja töötingimused. – Öitsituled XIV, lk 67–69.

⁷⁹ K. Kesa, Ajakirjanike töötingimused Eestis ja teistes riikides, lk 38–40.

⁸⁰ H. Harro, M. Somelar, Eesti ajaleheturu kujunemise aspekte kahe maailmasõja vahelisel perioodil. – Eesti ajakirjanduse ajaloo X. Tartu, 1996, lk 55–56.

⁸¹ K. Kesa, Ajakirjanike töötingimused Eestis ja teistes riikides, lk 47.

⁸² L. Lumiste, Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm, 1977, lk 188.

⁸³ K. Kesa, Ajakirjanike töötingimused Eestis ja teistes riikides, lk 73.

hoidlik lahendus. Päevalehe ajakirjanik Oskar Mänd heitis ette: "Meile [ajakirjanikele] seatakse küll suuri nõudmisi, kuid üldkultuurilisi kohustusi meie vastu ei tunne ükski enesel olevat kõige vähemalgi määral."⁸⁴ Karl Kesa koostatud ettekandes märgiti, et ajakirjanikele andsid haiguse ja õnnetuse puhul toetusi Kultuurkapitali ajakirjanduse sihtkapital ja EAL. Ainult üksikud ajalehed olid oma personali haigekassas kindlustanud. ETA aga võttis enda kanda 80% oma ajakirjanike ravikuludest.⁸⁵

EAL oli seisukohal, et ajakirjanikuameti eripära, vaimne töö ja sõltuvus maailmavaatest nõuavad seadusega tagatud töövahekorda. EAL-i taotlused saavutada ajakirjanikele seaduslik staatus ning seaduslik alus professionaalsetele nõudmistele olid seotud elukutse professionaliseerumise protsessiga.⁸⁶ EAL taotles aktiivselt ajakirjandusseaduse vastuvõtmist, kuid seaduse läbisurumine parlamendis, nagu märgitud, ebaõnnestus.

EAL-i ametiühingulise rolli suureks saavutuseks oli ajakirjanike puhkekodu rajamine Kosele. Samuti suutis liit muuta traditsiooniks pressiballide ja -loteriide korraldamise. Sealt saadud tulused kasutati ajakirjanike hariduse edendamise kõrval ka kirjastamiseks: ilmusid aastaalbumid "Õitsituled", suvealbum "Ahoi!" (neli numbrit) ja mõned balliväljaanded "Uperball" ning Eduard Laamani toimetatud mälestustekogud.

Uudiseajakirjanduse algus. "...informatsioon ise on jõud, mis tegutseb ilma moraliseerimata," kirjutas 1926. aastal Rasmus Kangro-Pool.⁸⁷ Ajakirjanduse kiire industrialiseerumisega kaasnes kapitali suurenev mõju. Nüüd pidi ajakirjanik olema kiire info hankija, uudiste serveerija ja reporter. Eduard Laaman kirjutas: "Nüüd, kus meil poliitiliseks jutlustamiseks on parlament, parteid, seltsid, klubid jne., ja kus meil enam õigusi ei tule nõuda, vaid peame oskama neid kasutada, on ajalehe tähtsamaks ülesandeks informeerimine."⁸⁸

1920-ndail aastail ilmus Eesti ajakirjandusse reporter, keda Ameerika ja Inglismaa ajakirjandus tundis juba üle poole sajandi. See töö oli noorte meeste mängumaa, sest tihti tuli sündmuspäigale sõna otseses mõttes joosta. Ent nii reporterite kui ka toimetajate pikad tööpäevad suure närvipinge all jätsid ajakirjaniku karjääri mujal maailmas lühikeseks.⁸⁹

Sõnumeid hakati kirjutama esialgu kobamisi, oskamata lahus hoida uudist ja arvamust. Samal ajal ootasid toimetajad täpset ja elavat kirjutist. Ajaleht pidi inimest juhtima mitte fakte tootes, vaid neid valides ja raamides.⁹⁰ Uudise kirjutamisepõhimõtteid trükiti ära ka eesti ajalehtedes.⁹¹ Kriitikud märkisid, et meie reporter lõpetab töö seal, kus maailmapraktikas tema töö alles algab.⁹² Mihkel Martna arvates vajas ajakirjandus tööjaotust reporteri ja asjatundja vahel, et mitte pinnapealseks muutuda.⁹³ Uudise

⁸⁴ O. M ä n d, Ajakirjaniku kiri kahekümneaastasele Vabariigile. – Õitsituled XV. Tallinn, 1937, lk 16.

⁸⁵ K. K e s a, Ajakirjanike töötingimused Eestis ja teistes riikides, lk 69.

⁸⁶ E. L a u k, Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanikkude Liit (1919–1940) ja selle tegevus, lk 227.

⁸⁷ R. K a n g r o - P o o l, Ajakirjanduse pale. – Õitsituled V. Tallinn, 1926, lk 98.

⁸⁸ H. V e l l n e r, Reporter. Ajalehe-kaastöö tehnika. Tallinn, 1932, lk 5.

⁸⁹ T. C. S m y t h e, The Reporter, 1880–1900: Working Conditions and Their Influence on the News. – Media Voices. An Historical Perspective. Toronto, 1992, lk 218–219.

⁹⁰ Vt M. S c h u d s o n, Discovering the News. New York, 1978, lk 89.

⁹¹ Vt Vaba Maa 1. III 1930, nr 51.

⁹² H. H a r r o, Ajakirjanduse õiguslik regulatsioon Eestis aastail 1918–1940 ja 1990–1993. Tartu, 1994, lk 54; Vaba Maa 1. III 1930, nr 51; reporteri töö kohta vt ka: Postimees 26. V 1924, nr 141.

⁹³ Ajakirjandus seltskonna kohtu ees, lk 102.

muutmine kaubaks toimus aga kahe maailmasõja vahelises Eestis siiski ajuti.⁹⁴

1932. aastal andis Vaba Maa kirjastus välja 1927–1928 EAL-i juhatuse esimehena töötanud Harald Vellneri koostatud esimese eestikeelse õpiku "Reporter. Ajalehe-kaastöö tehnika." Selle saatesõnas rõhutab Eduard Laaman, et ajakirjaniku kutseoskuste omandamisel on Eestis seni puudunud nii käsi- kui ka õpperaamatud, viidates samas Inglismaa ja Ameerika rohkele erialakirjandusele. Õpikus kõneldakse reportaažitehnikast, ajalehe koostamise põhitõdedest, uudiste väärtusest, konstruktsioonist ja keelest.⁹⁵ Muuhulgas meenutatakse lugejale: "Ajakirjanik, reporter ja kirjasaatja pole ainult üksikute, vaid tuhandete ja miljonite kodanikkude teenistuses. Ajakirjanik ei ole ainult informeerijaks, vaid ka avaliku arvamise sünnitajaks ja rahva kõlbeliseks juhiks."⁹⁶ Sellega, mida ajalehest lugeda sai, ei oldud rahul nagu tänapäevalgi: "Palju aimu saate teie Eesti lehtede järele meie maauuenduse tegelikust käigust, külaelu uute kihtide üleskerkimisest. [...] Peaaegu midagi. Meie senine reportaaž annab ainult seda, mis kusagil ametlikusse protokollis võetud. Mida protokollis ei ole, seda pole tema jaoks olemaski."⁹⁷ EAL kavatses koostada ka ajakirjaniku käsiraamatu, mille käsikiri olevatki valminud 1939. aasta lõpuks, kuid ilmselt ei jõudnud see ilmuda.⁹⁸

Ametieetika ja aukohus. "Ajakirjanduse kõrgeks ülesandeks on teenida avalikkust, üldiseid huvisid, laskumata selle õilsa maski all puht eri- või ärihuvide teenistusse ja moonutamata elu tõelist pilti üksnes lugejaskonna sensatsioonijanu kustutamiseks," kirjutas Karl Kesa 1934. aastal.⁹⁹ Mida keerulisemaks muutusid ühiskonnasuhted ning suurenes ajakirjanduse mõjujõud, seda enam kerkisid esile ka kutse-eetika probleemid. "Hingeline tasakaal on enamasti hariduse ja kasvatusel küsimus, kutseline eetika aga oleb suures määras kutse-oskusest, mille omamine teinekord võib asendada loomupärase taktitunde puudumistki."¹⁰⁰ Reporterite oskused ei küündinud kaugeltki ideaalini. Väga palju tehti lihtsalt hooletusvigu, avaldati kontrollimata teateid ja lausa kuulujutte. Näiteks ilmus 1938. aasta augustis-septembris Eesti ajalehtedes 102 kirjutist põlevkivitööstuse kohta, neist 86 sisaldasid valeandmeid või esitasid fakte liialdustega, mis tõi ajalehtedele kaela kohtuprotsesse. Põhiliseks komistuskiviks oli hinnanguliste, tihti suvaliste kommentaaride lisamine ("lahmimine").¹⁰¹ Nn uuriv ajakirjandus oli väga uus valdkond, kuid just siin oli kõige teravamini tunda, kui ajakirjanikul tuli puudu silmaringist, teadmistest või kutseoskustest. Uued töövõtted olid eesti ühiskonnas esialgu võõrad: "Taheti ühe ropsuga omandada suurmaailma lehtede töövõtteid, aga puudusid eeldused nende õigeks rakendamiseks." Kui varem nähti ajakirjanikku kõnelemas või kirjutamas ainult tähtsatest asjadest, siis nüüd kohtas kodanik toimetuse esindajaid "hoopis teistsuguse te-

⁹⁴ H. Harro, M. Somelar, Eesti ajaleheturu kujunemise aspekte kahe maailmasõja vahelisel perioodil, lk 48.

⁹⁵ Ameerika eeskujul oli ajakirjandusse pürgijaid siiski ka varem püütud juhendada; vt näiteks: Linda 1896, nr 24, lk 373.

⁹⁶ H. Vellner, Reporter. Ajalehe-kaastöö tehnika, lk 49.

⁹⁷ Vaba Maa 8. III 1930, nr 57.

⁹⁸ E. Lauk, Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanikkude Liit (1919–1940) ja selle tegevus, lk 230.

⁹⁹ K. Kesa, Kriminaalkroonika. – Õitsituled XII. Tallinn, 1934, lk 30.

¹⁰⁰ J. Lintrop, Avalik arvamine, lk 48.

¹⁰¹ H. Harro, Ajakirjanduse õiguslik regulatsioon Eestis aastail 1918–1940 ja 1990–1993, lk 58–59.

gevuse juures: see tikkus talle ligi igasuguste tüütavate pärimistega, tahtis teada asju, millest kodanik pigemini vaikiks".¹⁰²

Peale uudise otsis reporter ka sensatsiooni, nuhkides avaliku elu tegelaste eraelus. Rahvaleht ja Esmaspäev tõstsid olulisele kohale kuritegude rubriigi. "Kõige kaaluvamale maiusroa kohale on tõstetud teated kriminaalpolitseist ja kohtusaalest. Ajalehed näivad olevat nende asutustega nii kontaktis, otsegu oleksid nad kriminaalkuritegude häälekandjad," konstateeris Rasmus Kangro-Pool.¹⁰³ Karl Kesa rõhutas kriminaalkroonika kirjutaja suurt vastutust: politseiteadete kirjutaja ei tohi "kunagi unustada, et asjaosalised on elavad inimesed nagu ta ise" ja "kuritegevus on mürk, millega peab käima ettevaatlikult ümber". Tema arvates oli kahetsusväärne, kui toimetus usaldas politsei- ja kohtusõnumid nendele, kelle jaoks oli ametiau tundmatu, "kel puuduvad nii tarviline intelligents kui tihti ka moraalsed omadused".¹⁰⁴ Ameti-etika tundmine oleks aidanud ajakirjanikul paremini käituda nagu kass, kes kukkudes alati jalgadele jääb (Anton Jürgensteini tõdemus).¹⁰⁵

Ajakirjaniku eetilisi põhimõtteid oli aeg-ajalt käsitletud ajalehtedes, kuid üheskoos tõi need esimest korda eesti ajakirjanike ette Harald Vellner oma reporteriõpikus. Vellneri õpik avaldab Ameerika eeskujul seitse käsku ajakirjanikule: vastutus (isiklik huvi tuleb kõrvale jätta), ajakirjanduse vabadus, iseseisvus (erapoolikuse vältimiseks tuleb makstud teksti avaldades panna juurde sellekohane märkus), tõepärasus ja täpsus, erapooletus (s.t uudis peab olema arvamusest vaba), aus mäng (vastulause õigus, kohene vigade parandamine) ja kõlbeline tasapind (ei tohi soodustada nn madalate tungide arengut, esitades näiteks üksikasjalikke kirjeldusi roimadest või pahedest).¹⁰⁶

Eetikakoodeksi olemasolu ja kõrghariduslik ettevalmistus on professionaalseeruva ameti tunnusteks. 1930-ndate aastate majanduskriisi olukorras pidi kutseline ajakirjanik töö saamiseks konkureerima tänavalt sisseastunutega, kellel ametieetikast polnud aimugi. Rudolf Sirge kirjutas: "...kõigil rahva ja riigi juhtivatel aladel tegelevad vastava eriharidusega jõud. Ajakirjanduses, sel kõige tähtsamal alal aga, nagu armastatakse ütelda, ilmneb sagedasti otse vastupidine olukord: juhuslike inimeste kogu veel juhuslikuma vaimupagasi ning selle edasiandmise- ja tarvitamiseoskusega. [...] On kaks võimalust: kas ärgu nõutagu ajakirjanikult üldse mingit ühiskondlikku taset ega kõlbelist eetikat ja makstagu talle siis hädaabitöölise juhuslikku tasu, või asetatagu nõudmised koos küllalt tiheda filtriga, mis ei võimaldaks igasuguse eetikalageda saasta ligiujumist, ning tunnistatagu ajakirjanik oma kutse ja seltskondliku taseme vääriliseks ning honoreeritagu teda siis ka vastavalt."¹⁰⁷

Rahvusvahelise Ajakirjanike Liidu (FIJ) kongressil 1939. aastal ühines EAL ajakirjanike rahvusvahelise aukoodeksiga. (Oma eetikakoodeksini jõudis eesti ajakirjandus alles 1997. aastal.) Omavaheliste eetikakonfliktide lahendamiseks püüti kasutada aukohut (ajakirjanike vahekohut nõudis Jaan Speek juba 1906. aastal¹⁰⁸), selle statuut kiideti heaks ja liikmed valiti 1930. aastal. Aukohtu põhimõttest peeti rangelt kinni, tegemata kellelegi mööndusi. Näiteks eiras endine Kaja toimetuse liige Jaan Hünerson ministrina ja EAL-i liikmena aukohut ning ta heideti liidust välja.

¹⁰² H. K l e m k ü l l, Kirjanik – ajakirjanik – lehemees. – Öitsituled XII. Tallinn, 1934, lk 25–26.

¹⁰³ R. K a n g r o - P o o l, Ajakirjanduse pale, lk 98.

¹⁰⁴ K. K e s a, Kriminaalkroonika, lk 30–31.

¹⁰⁵ L. L u m i s t e, Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk 169.

¹⁰⁶ H. V e l l n e r, Reporter. Ajalehe-kaastöö tehnika, lk 50–51.

¹⁰⁷ R. S i r g e, Ajakirjanik ja paragrahv, lk 11–12.

¹⁰⁸ J. S p e e k, Eesti ajakirjanikkude kongress ja vahekohus. – Postimees 18. VII 1906.

EAL-i suhted riigivõimuga. Varasem ajakirjanik oli veel XX sajandi alguses ühiskondlikult aktiivne, n-ö seltskonnategelane, kes tegutses erinevates ühingutes ja organisatsioonides, kajastades nende ideid ajaleheveergudel. Eesti Vabariigi alguses olid poliitiliselt aktiivsed ajakirjanikud noore riigi kujundamises agarad kaasalööjad. Paljud suundusidki avaliku elu teistesse sfääridesse. Ajakirjandus kujunes aga omaette tegevusalaks.¹⁰⁹ "Just siis avaldab alles ajakirjandus mõju ja jõudu, kui tema põhjusemõtte ja aate kandjaks saab," kirjutab Postimehe toimetaja Jaan Tõnisson.¹¹⁰ Enne Eesti iseseisvumist olid eesti poliitilise kultuuri arenguvõimalused piiratud, ka ei olnud ajakirjanikele selge piir valgustustöö ja poliitika vahel.¹¹¹ Aga XX sajandi alguses hakkasid just ajalehtede toimetuste ümber kogunema ühesuguse mõtteviisiga inimesed, kes esialgu esindasid siinseid poliitilisi voolusid ja kellest hiljem kujunesid erinevad parteid Eesti ühiskonnas.

Eesti iseseisvumisel ajakirjanike side poliitikaga tihenes. Teatavasti siirdusid paljud ajakirjanikud, nende hulgas Jaan Tõnisson, Konstantin Päts, Oskar Kallas jt pärast iseseisvumist riigiametisse. Ajakirjanikud tundsid kohustust riigi ülesehitamisele kaasa aidata. Samas selgub mõnegi ajakirjaniku eluloost (Mats Laarmann, Ants Oidermaa, Otto Pukk, Julius Seljamaa jmt), et riigiametist mindi ka ajakirjandusse. Nii Eesti kui ka maailma praktikast võib leida näiteid, kus ka poliitikud teenivad ajakirjandust, kirjutades ülevaateid olulistest istungitest või kohtumistest.¹¹²

Eesti Vabariigi 1920. aasta põhiseadus andis sõna- ja trükivabadusele konstitutsioonilise tagatise.¹¹³ Noore riigi esimestest päevadest peale hakkas ajakirjandus inimestesse süstima isamaalisust ja entusiasmi, kutsudes riiki üles ehitama. Eesti Ajakirjanikkude Ühingu esimesel kongressil 1921. aasta aprillis esitas ühingu juhatuse esimees Jaan Tomp põhimõttelise tähtsusega seisukohad, mida ajakirjandus peaks Eesti Vabariigis täitma: 1) aitama kasvatada kodanikes kohusetunnet riigi vastu; 2) süvendama arusaamist riikliku iseolemise tähtsusest; 3) olema arvustuses vali ja järjekindel, kuid igal juhul õiglane.¹¹⁴ Sõnastatud eesmärgid viitasid ajakirjaniku ameti poliitilisele iseloomule demokraatliku ühiskonna ülesehitamisel. Jaan Tõnisson rõhutas: "Eesti ajakirjaniku osa ühiskondlikkude jõudude korraldamises ei või iseseisvas Eesti rahvariigis mitte enam selleks jääda, mis tema oli võõra võimu päevil rahvusliku vabadusvõitluse teenistuses. [...] Tõsine ajakirjanik võib kogu riikliku elu arenemise kohta mõõduandvat mõju iseäranis veel sel teel avaldada, et tema rahvahulkadele riigi- ja rahvaelu sihte ja arenemisvõimalusi selgitades rahva tahtmisele teed näitab."¹¹⁵ Riiki ülesehitavas ühiskonnas vajab ajakirjandus missioonitundega rahvajuhti, propagandisti. Samas ei kujunenud eesti ajakirjandus riigivõimu propagandainstrumendiks, vaid temast sai tõhus sotsiaalse kontrolli vahend.¹¹⁶

¹⁰⁹ Vt A. P e e l, Ajakirjanduse tänapäevast. – Õitsituled IX. Tallinn, 1930, lk 80.

¹¹⁰ Postimees 12. XI 1899, nr 252.

¹¹¹ Vt E. J a n s e n, Ühest dialogist surveaegade ajakirjanduses. – Keel ja Kirjandus 1998, nr 6, lk 369–380.

¹¹² P. L. D o o l e y, Taking Their Political Place, lk 15.

¹¹³ Põhiseadusega olid vastuolus töölislehed: politsei neist sundeksemlare ei saanud, mida käsitati riigivastase teona ja väljaanded suleti. – Vt K.-O. V e s k i m ä g i, Nõukogude unelaadne elu. Tallinn, 1996, lk 135.

¹¹⁴ J. T a k l a j a, Eesti ajakirjanike seisus. – Õitsituled XII. Tallinn, 1934, lk 15.

¹¹⁵ J. T õ n i s s o n, Iseseisev ajakirjanik Eesti rahvariigis. – Õitsituled II. Tallinn, 1923, lk 18–19.

¹¹⁶ E. L a u k, Ajakirjanduse ajaloo periodiseerimisest. Eesti ajakirjanduse arenguetapid (kuni 1944). – Keel ja Kirjandus 1996, nr 11, lk 774.

Sageli aga kisti ajakirjanikud poliitilisse võitlusse. EAL-i juhatuse liige Eduard Laaman pööras poliitika ja ajakirjanduse läheduse ohtudele varakult tähelepanu: "On kardetud ajakirjanduse ärarippuvust kapitaalist. Tegelikult tundub palju rohkem meie ajakirjanduse ärarippuvus poliitikast. Meie poliitikaelu põeb teatavasti noore parlamentarismi lapsehaigusi ja läheda sideme tõttu kannatab neist ka ajakirjandus. [...] Ajakirjanik lakkab ajakirjandust tegemast, kui hakkab tegema poliitikat. Poliitika hävitab iseseisvuse."¹¹⁷ Laamani arvates ei tohtinuks ajakirjanikul olla ambitsioone poliitilise võimu järele. Jaan Tõnissoni puhul sattusidki konflikti poliitik ja ajakirjanik – peaministrina süüdistas ta 1933. aasta demokraatia kriisis just ajakirjandust. (Tollastes ringkondades ei nähtud tegelikult midagi uut selles, et riigi kriisides ajakirjandust süüdistati.¹¹⁸) Tõnissonis võitis poliitik ja ta astus EAL-ist välja, püüdes sellega ajakirjanike organisatsioonile nende koht kätte näidata.¹¹⁹ Eesti ajakirjanduse arengut mõjutas 1930-ndail aastail ühelt poolt parlamentaarse demokraatia nõrkus ning teiselt poolt kriis ajakirjanduses endas. See tulenes ajakirjandustööstuse edenemisest ja turusuhete kasvavast mõjust, millele ajakirjanduse professionaalne areng järele ei jõudnud.

Sisekaitse ülema sundmäärusega 11. augustist 1933 keelati avaldada kirjutisi, mis sisaldasid "sihilikku lugupidamatust" Eesti Vabariigi võimude ja valitsuse vastu. EAL-i juhatuse pöördus valitsuse poole protestikirjaga, milles taunis seesuguseid äärmuslikke abinõusid. Kirjas osutati põhiseadusele ja nõuti tsensuuri kohest tühistamist, kuid sellel ei olnud soovitud tulemust.¹²⁰ Kaitseseisukorra lõppedes sundmäärus tühistati, kuid alles jäid piirangud ajakirjandusele. Seaduse jõu said need 1938. aasta trükiseadusega, millega ajakirjandus täielikult tasalülitati.¹²¹ Eduard Laaman selgitas kujunenud olukorda järgmiselt: "Õeldakse: igal rahval on valitsus, mida ta väärrib. Samuti võiks öelda: Igal riigikorral on ajakirjandus, mis tal le vastab. Iga muutus riigikorras tähendab otsekohe muutust ka ajakirjanduses. [...] Liberaalse demokraatia ajaleht valmistatakse selle lugeja pärast lugeja huvide järgi. Autoritaarse demokraatia ajaleht valmistatakse selle väljaandja, s.o. lõpukorral – riigivalitsuse pärast, valitsuse huvide järgi. Üks on seepärast informatsioonileht. Teine on eeskätt propaganda leht."¹²²

EAL ei suutnud ajakirjanikke sisepoliitiliste mullistuste eest kaitsta. Kahjuks läksid EAL-i juhid hiljem autoritaarse valitsusega koostööle, mida näitas EAL-i juubeliaktus 1934. aastal – sellest kujunes vastastikuste kiiduavalduste vahetamine, kus rõhutati "usaldusliku vahekorra" tähtsust.¹²³ Teatava meelevaldusena võib tõlgendada liitu pääsemise filtri tihendamist. 1934. aastal muudeti EAL-i liikmeks vastuvõtu tingimusi (nõuti vähemalt nelja aastat ajakirjandusstaazi ja vähemalt viit soovitajat).¹²⁴

Vaikival ajastul hoiduti seisukohavõtmisest valitsuse tegevuse suhtes.

¹¹⁷ E. Laaman, Leht ja poliitika. – Õitsituled IV. Tallinn, 1925, lk 32–33.

¹¹⁸ Vt Eesti Kirik 5. II 1925, nr 5, lk 39–40.

¹¹⁹ E. Laak, Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanikkude Liit (1919–1940) ja selle tegevus, lk 238.

¹²⁰ E. Laak, Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanikkude Liit (1919–1940) ja selle tegevus, lk 238.

¹²¹ E. Laak, Demokraatia kriis ja ajakirjandusvabaduse piiramine Eesti Vabariigis 1930-ndail aastail. – Keel ja Kirjandus 1998, nr 9, lk 585–596.

¹²² E. Laaman, Patuoinas. – Õitsituled XIV. Tallinn, 1936, lk 7, 9.

¹²³ Õitsituled XII. Tallinn, 1934, lk 106.

¹²⁴ E. Laak, Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanikkude Liit (1919–1940) ja selle tegevus, lk 241.

EAL-i juhatuse esimehe Jaan Taklaja seisukohavõtted olid küllalt ettevaatlikud. Nii kirjutas ta 1934. aastal, et ajakirjanik saab "avalikkuse südame-tunnistusena teenida tõde ja õigust, kui tal lasub mitte üksnes vastutus, vaid kui ta omab ka kindlustuse, et ta pole sõltuv kõrvalmõjudest ja neist nägematuist niitidest, mis kipuvad sumbutama tööotsimise hääli".¹²⁵ Aasta hiljem märkis Taklaja täieliku ja kiire info vajadust, põhjendades: "Kui seda aga ei võimalda materjali ühekülgsus, siis on tavaline kodanik asetatud olukorda, kus ta on sunnitud hakkama rohkem uskuma kuulujutte ning müstilise värvinguga sosistamisi kui trükitud sõna. [...] Kuid kõige positiivsemaid ning üldist arengut edustavaid jälgi on ajakirjandus jätnud ajaloosse ikka siis, kui ajakirjanduses on valitsenud võltsimatu ning egoismivaba tööotsimisevaim ja kui seda pole tõkestanud ega ohjeldanud bürokraatia lühinägelisus."¹²⁶ Valitsuse suhtes opositsioonilisem oli ajakirjanik ja Riigikogu saadik, korduvalt EAL-i juhatuse liikmeks valitud Leopold Johanson, kes kasutas kujunenud olukorra kritiseerimiseks parlamenditooli.¹²⁷ "Kodaniku õiguste ja rahva vabaduse piiramine ei kasvata vabu ja teadlikke kodanikke, küll aga teesklejaid, karjeriste ja roomajaid. [...] Keelud ja käsud, mille sihiks on kodaniku õiguste ja rahva vabaduste piiramine, mürgitavad kõikjal, kus neid produtseeritakse, poliitilist õhkkonda, mürgitavad ja halvavad ka kodanikutunnet,"¹²⁸ kirjutas ta "Õitsituledes".

EAL-il ei õnnestunud parlamendis läbi suruda ajakirjandusseadust ega ka trükiseadusesse ametialaseid nõudeid sisse kirjutada. EAL-i auliige Paul Olak hindas ajakirjanike organisatsiooni tööd nõrgaks: "Kuna organisatsioon oli nõrk, sai muide ka poliitika teataval määral korrumpeerida ajakirjandust."¹²⁹

Nii demokraatia kriis kui ka ajakirjanduse kriis selle sees tasandas teed 1940. aasta juunipöördele ja sellele järgnenud sündmustele. 1938. aasta trükiseaduse avaldamise ajaks oli ajakirjandus juba tasalülitatud: ajakirjanduses avaldati propaganda talitusest valmis kujul saadud tekste. Ajalehtedest, mis veel hiljuti protesteerisid ajakirjanduse kitsenduste vastu, võis nüüd lugeda: "Trükiseaduse eeskirjad taotlevad trükiseaduse kasutamise juures vältida kõike seda, mis sisaldab lugupidamatust, põlgust ja sihilikkust riigikorra, riigijuhtide ja -asutuste vastu ning toetada ja tõsta esiplaanile seda, mis mõõduka mõtlemisviisi väljendajana on riigile ja rahvale kõige kasulikum..."¹³⁰

Ähvardavad toonid. Milliseks kujunesid ajakirjanduse ja riigivõimu (= partei) suhted nõukogude režiimi alguses, sellest on kirjutanud Päevalehe ajakirjanik Oskar Mänd paguluses järgmist: "Juuli 1940. Ülevõtmise tempo muutub iga päevaga intensiivsemaks. Valitsuse organ "Uus Eesti" kaotas kohe Varese tulekul hääleõiguse. Veimer kamandab toimetuses ja nõuab kobavais juhtkirjades kommunistidelt kiiremat komandopunktide vallutamist. [...] "Päevalehe" juure pole veel keegi ilmunud. Tammer võtab julgust ja hakkab Veimeriga polemiseerima komandopunktide vallutamise teemadel. Vastuseks kostab ähvardavaid toone." Päevalehe võttis üle Nikolai Karotamm,

¹²⁵ J. Taklaja, Eesti ajakirjanike seisus, lk 16.

¹²⁶ J. Taklaja, Kriitilisest suhtumisest. – Õitsituled XV. Tallinn, 1937, lk 9–10.

¹²⁷ Vt ka: E. Laak, Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanikkude Liit (1919–1940) ja selle tegevus, lk 242.

¹²⁸ L. Johanson, Trükivabadus ja mürkseeded. – Õitsituled XVII. Tallinn, 1939, lk 40.

¹²⁹ H. Rahamägi, Viis auliiget, viis vestlust. – Õitsituled XII, lk 21.

¹³⁰ E. Laak, Eesti Vabariigi ajakirjandusest 1920.–30. aastatel. – Eesti ajakirjanduse ajaloost VII. Tartu, 1991, lk 47.

kõik toimetuse liikmed pidid saama lahkumiskäsu. Oskar Mänd jätkab: "Tammeril, Taklajal j.t. olid need kohtamised juba olnud. Minul kestis see täpselt 3 minutit. Peatoimetaja kabinetis istus kahupäine meesterahvas, oli päris viisakas, kui seletas: partei on "Päevalehe" üle võtnud, selle asemel hakkab ilmuma "Kommunist", toimetuse koosseis on partei keskkomitee poolt komplekteeritud, teid pole seal ette nähtud."¹³¹ Uno Tamme iseloomustus nõukogude võimu tulekule näitab, kuivõrd oluliseks pidas okupatsioonivõim ajakirjanduse osa ühiskonnas, kuivõrd kardeti algusest peale tõde: "Ja kas ei näidanud asjade käik seitse aastat tagasi jälle kuivõrd lähedalt rahva elusoon tuikub ajalehtede kaudu, sest üks olnud tankide taga ilmunud võimuülevõtjate esimesed sammud pärast verelipu heiskamist Toompea kantsile ajalehtede toimetusse. Püssimehed asusid kohe päris ukse alla ja juba järgmisest päevast alates ei jooksnud tähed enam sugugi endises vaimus ritta ja trükimust hakkas levitama hoopis uut lehka. Sellest ajast saadik ei ole Eestis enam vaba ajakirjandust olnud..."¹³²

Eesti ajakirjaniku kui avaliku elu tegelase elukutse sai paljudele saatuslikuks. Evald J. Voitk kirjutas sündinud ülekohut hukka mõistes: "Ajakirjanik selle sõna tõsisel mõttes ei ole ju kõigest hoolimata mingi mässumees, vaid lihtne tööline, kellel ei või tundeid olla ühe vastu rohkem kui teise vastu ja kellele kõik ideaalide-poole-püüdjate grupid on ühevõrra armsad. Ajakirjanik on nende suhtes ainult vaatleja, kriitikavõimega nägija, kes seisab ühevõrra kõikide teenistuses, registreerides ausasti ja karmi täpsusega töeriasju nii, nagu nad on. [...] Täiesti valesti on hakatud ajakirjanikke hindama selle järele, mida nad valitseva režiimi ajal on pidanud kaasa tegema, et anda edasi oma kaasaja igapäevase elu palet. [...] Täiesti põhjendamatult vaadatakse ajakirjanikule kui võimu käsilasele ja need ongi põhjused, miks ajakirjanike pere on pidanud kandma nii palju ohvreid ja peab neid kandma veelgi, kui asi ei parane."¹³³

Eesti Ajakirjanikkude Liit nõukogustati ja ta astus Ametiühingute Keskliitu. See näitas, et kutsealaseid küsimusi hakati lahendama ametiühingus. Ajakirjanikuleiba teenivad isikud sattusid propagandaametnike rolli. Ent nende kohta Tartu ülikooli meedia ja kommunikatsiooni osakonda kogutud andmed alles ootavad läbitöötamist ja mõtestamist.

¹³¹ O. M ä n d, "Päevaleht" nr. 1, a. 1941. – Sõnajalaõis, lk 49.

¹³² U. T a m m, Eesti ajakirjanduse juubeli tähtpäevi. – Sõnajalaõis, lk 71.

¹³³ E. J. V o i t k, Tee ridasid, vend..., lk 44, 47.

Süvenemata rohketele määratlustele, mis on fraseologism ~ kõnekäänd, ja arutlemata, kas ta kuulub rohkem folkloristika või lingvistika valdkonda, olgu sissejuhatuseks siiski meelde tuletatud fraseologismi ~ kõnekäändu kõige iseloomulikud jooned. Fraseologism on enamasti terviklausest väiksem üksus, sõnaühend või üksiksõna. Neil vähestel juhtudel, kui ta on lause, on tegemist mitteüldistava lausega.¹ Fraseologism on suulise või kirjaliku kõne kujundlik struktuurielement, retooriline vahend. Oma struktuurilt ulatub fraseoloogiline materjal seinast seinale – ühes otsas on ütlused, "mida võiks käsitada kui teatavate vanasõnade deiktisilisi või mitteüldistavaid transforme", teises otsas aga üksused, "mida saab kujutada peaaegu ainult "ehitusmaterjalina".² Nagu öeldud on fraseologismid süntaktiliselt enamasti osa lausest, nad esinevad lause moodustajana kui mitmekomponendilised üksused. Milline on nende ehitus, kuidas tekib kujundisemantika, milline on troobimehhanism – need küsimused ongi fraseoloogiliste isikunimetuste raames siinse kirjutise huvikeskmes.

Nominatsioonist

Inimesel on keeles õige palju mitmesuguseid nimetusi sõltuvalt sellest, millise tunnuse alusel teda nimetatakse. Kõne alla tulevad inimese ühiskondlik positsioon, moraalsed ja eetilised tõekspidamised, vaimsed võimed, mitmesugused hoiakud, käitumine, perekondlik staatus, sugulussuhted, välimus, vanus, tegevusala, kõneleja suhtumine temasse jms.³ Fraseoloogiline nominatsioon seisneb keelendi kasutamises uue, teisese nimetamise funktsioonis.⁴ Mõned näited: *tähtis nina, halastaja samaariamees, Buridani eesel, vana känd, ilueedi, vaimne isa, lehma lallepoeg, kärnane lammas*. Inimese kui sotsiaalse olendi tähistajana on sedalaadi fraseoloogia olemuselt sotsiaalpsühholoogiline. Täites kommunikatiivset funktsiooni, väljendavad fraseoloogilised nimetused kõnelejapoolset suhtumist ja püüavad oma hinnangulise konnotatsiooni kaudu suunata kõne vastuvõtja käitumist. Suurem osa fraseoloogilistest isikunimetustest on hinnangult negatiivsed, väiksem osa on neutraalsed, hinnangult positiivsed on üksikud. Negatiivne kui normist hälbiv mõjutab inimese emotsioone intensiivsemalt ja seetõttu tajutakse negatiivset ka teravamalt. Isikut nimetatakse sageli isegi mõne harvaesineva tunnuse alusel, kuid sel juhul on see tunnus kindlasti halvustav: *usk(u)matu Toomas, suuwooder, sitavader*. Struktuuritüübilt on isikunimetused substantiiv-

¹ F. V a k k, "Poissmeeste päike". Ühest fraseologismitüübist. – Keel ja Kirjandus 1983, nr 3, lk 126–132; A. K r i k m a n n, Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Tartu, 1999, lk 52 j.

² A. K r i k m a n n, Sissevaateid folkloori lühivormidesse I, lk 53.

³ Н. А р у т ю н о в а, Предложение и его смысл. Москва: Наука, 1976, 347 lk.

⁴ В. Г а к, К типологии лингвистических номинаций. – Языковая номинация. Общие вопросы. Москва: Наука, 1977, lk 230–293; В. Т е л и я, Вторичная номинация и ее виды. – Языковая номинация. Виды наименований. Москва: Наука, 1977, lk 129–221; А. К у н и н, Механизм окказиональной fraseологической номинации и проблемы оценки. Москва: Наука, 1980, lk 158–185.

sed tarindid. Kuigi isikunimetuse tähendus lähtub tegelikkuse objektist, toimub nimetamine tema mingi tunnuse järgi, s.t inimest iseloomustatakse vastavalt mingile tunnusele. Fraseoloogiline nimetus täidab mitut semantilist ülesannet: ta on uue referendi märk, viitab referendi olulisele tunnusele, sisaldab modaalselt, ekspressiivhinnangulist suhtumist. Sellise nimetuse puhul ei ole identifitseeriv funktsioon esmatähtis. Primaarne on isikunimetuse semantikas sisalduv hinnang.

Tegelikkuse objekti mitmetahulisus ja tunnusterohkus annab võimaluse läheneda sellele vajalikust aspektist, valida tarvilik relevantne tunnus ja nimetada selle abil teist objekti. Seega võib üks ja seesama objekt oma denotatiivsete tunnuste rohkuse tõttu olla aluseks mitmele nimetusele. Fraseoloogiliste üksuste nominatsioon lähtub sageli metafoorsetest või mittemetafoorsetest valmiskeelenditest. Fraseoloogilise nominatsiooni fenomen seisneb ümbermõtestamises, semantilises teisenduses. Et selgust saada, millised tunnused üldse võivad nimetamise aluseks olla, peab tundma objekti ennast, antud juhul fraseologismide aluseks olnud või olevate vabade sõnaühendite tähendusi, prototüüpide olemust; olulised on ka taustteadmised. Mõnikord tuleb leppida sellega, et vaba sõnaühendi vormianaloog on tuvastamatu või puudub sootuks. F. Vakk nimetab (eespool viidatud kirjutises, lk 126) selliseid väljendeid erisõnastusega fraseologismideks, näiteks *kops läheb üle maksa*; *leiba luusse laskma*. Kujunditekke seisukohalt on need kahtlemata ühed huvipakkuvad väljendid. Miks "näeb" inimene kui nimeandja näiteks väljendi *vana kala* puhul kala denotatiivse tunnusena just elukogemusest tulenevat osavust, *vana rebase* puhul aga rebase loomuomast kavaldamist? Nähtavasti on tõukeks olnud nominaatori enda kogemused nimetatud loomadega, ent kui rebane ise on tuntud kui kaval loom ja ta sümboliseerib ka kavalat inimest, siis kalale osavust ei omistata. Sageli põhineb fraseologismi mõistmine tõepoolest keelevälisel kogemusel või väljendi lähteallika tundmisel, s.t taustteadmistel. Näiteks piibliga vähegi kursis olev inimene teab, et *aadamailikonnas* ja *eevailikonnas* olemine tähendab alastiolekut. Inimest ümbritseva maailma seoste paljusus ja mitmekesisus, nagu teada, on kujundiloome alustugi, fraseologismi tekkebaas. Edaspidine sõltub nominaatori andest, võimest seoseid näha ja sõnaliselt vormistada. Vrd hiljuti tekkinud *kantpea* (kanti lõigatud siilisoengu alusel) ja vene *укаф* (turske kantis kehakuju järgi), meilgi tuntud otsetõlkena *kapp* tähenduses 'allimategelane, pätt'. Kujund luuakse semantilise teisenduse käigus, fraseoloogiline nimetus kaugeneb prototüübi tähendusest, s.t et nii reaalseid kui ka irreaalseid esemeid, nähtusi vms, mis on fraseologismi tekkealuseks, tajutakse kui konkreetseist tekketingimustest abstraherunud. Kuid nimetuse referent säilibat mingi tunnuse tõttu aluseks olnud eseme, olendi või nähtusega semantilise seose.

Fraseoloogiliste isikunimetuste struktuur

Struktuurilt on fraseoloogiline isikunimetus kas liitnimisõna või nominaalfraas, mille põhjaks on substantiiv.

A. Liitnimisõna (tunnus + selle kandja)

1. Substantiivse täiendosisega fraseoloogilised liitnimisõnad, näiteks: *kahuriliha*, *adramadrus*, *merehunt*, *merekar*, *tuulepea*, *kubujuss*. Neis liitsõnuses märgib põhisõna metafoorselt inimest ja täiendosa iseloomustab teda lähemalt mingist tunnusoolest lähtuvalt. Tunnuses sisalduv seos teise as-

jaga, ta viitab kas omadusele (*vedelvorst, lambapea, kuldsuu*), iseloomuliku tegevusele (*pigikäpp, sitavader, pättjalg*), välimusele (*lokilammas, porikäi*), elukohale (*maarott*), otstarbele (*kahuriliha*), olemusele laiemalt (*kirstunael, sitavares, hädapasun*) jne. See on semantiliselt hästi heterogeenne rühm. Leksikoloogias tavatsetakse kasutada nende kohta terminit "metafoorsed liitsõnad". Näib, et ühe mõõduga sellistele liitsõnadele läheneda ei ole päris korrekne. Need liitsõnad, kus põhisõna esineb metafoorses, täiendosa aga otse- ses tähenduses, võivad õigusega kanda metafoorse liitsõna nime. Kui toetuda liitsõna komponentide otsesele tähendusele ning kujundiloomes hästi tuntud stereotüüpidele (nt inimene on loom, inimene on kehaosa, inimene on asi) ning teisendada liitsõna sõnaühendiks, on nad harilikult kergesti mõistetavad (*merkaru* puhul on eestlasele teada, et *karu* sümboliseerib inimest, täiend- komponent *meri* aga märgib siin kohta, millega see inimene on seotud, see- ga inimese omadust esindab koht). Hoopis teine lugu on liitsõnadega, mille mõlemad osised esinevad kujundlikes tähendustes. Et mõista *pigikäpa* ja *pi- gilinnu* tähendust, ei piisa konkreetsest teadmistest, et *pigi* on 'tõrva ja õlide destilleerimisel saadav must tahke aine' ja *käpp* märgib *pars pro toto* põhi- mõttel inimest ning *lind* sümboliseerib inimest. Kui teisendada need liitsõ- nad sõnaühendeiks *pigine, pigiga koos inimene*, siis sellest ei selgu ikkagi, et tegu on kingsepaga, aga mitte mõne muu mitte just puhta töö tegijaga. Li- saks sellele on *pigilinnul* veel tähendus 'inimene, kellel ei vea'. Kuidas jälile saada, milline on selle kujundi tekkemehhanism? Kui eraldada *pigi* kui konk- reetse aine tunnused 'kleepuv, viskoosne' ning mõtestada need ümber (mil- legi kleepuva sisse sattumine või selle sees olemine põhjustab ebameeldivust, täbarust), siis sellise mõistelise segunemise tulemusena saamegi konkreetse omaduse asemel abstraktse metaforiseerunud tähenduse 'täbar olukord'; sel- le fikseerib ka kirjakeele seletussõnaraamat sõnaartiklis **pigi**: *raha ei olnud, olin pigis; lahenduse leidmisega jäin pigisse; võid sattuda niisugusesse pigis- se, et välja ei rabelegi*. Täbar olukord on siin semantilises mõttes konkretisee- ritud situatiivselt. Kui aga abstraheerub ka aeg (situatsiooniaeg muutub pide- vaks, üldiseks olekuks), siis on tegemist juba metaforisatsiooni järgmise ast- mega: asja ~ vahendit (*pigi*) kasutatakse omaduse asemel ning väljend fraseo- logiseerub: *pigilind – lind* = inimene, kes on kogu aeg täbaras olukorras. Se- mantiliste muutuste tulemused sõltuvad suuresti nende "olukordade" karakte- ristikutest, mis on fraseoloogilise abstraktsiooni aluseks.⁵ Seetõttu on loomu- lik, et nn metafoorsed liitsõnad ei ole ühesuguse ülekantuse astmega.

2. Süntaktilise teisenduse käigus tekkinud liitnimisõnad. Need on eeskätt verbifraasist moodustatud tegijanimed: *keelt kandma – keelekandja, kintsu kaapima – kintsukaapija, tühja tuult tallama – tuuletallaja, siidi ve- dama – siidivedaja, kaela kandma – kaelakandja*. Grammatiliselt on see kor- rapärase süntaktilise teisenduse käigus rakenduv sõnamoodustus, mis muu- dab verbiväljendi tegijanimeks. Ometi ei toimi isikuliide *-ja* fraseoloogilises keskkonnas sugugi nii regulaarselt ja vabalt kui verbide puhul üldiselt, kus ainsaks piiranguks on vaegpöördelised tegusõnad ja verbid, mille alus ei väl- jenda aktiivseimat osalist.⁶ Sama tendents on märgatav ka nominalisatsioo- niliite *-mine* puhul: vrd *keelt peksma ~ sügama ~ kratsima – keelepeks(mine)*

⁵ Huviväärset lugemist semantilise teisenduse kohta pakuvad A. Kaplunenko tööd: A. Каплуненко. К вопросу о природе фразеологических семантических процессов. – Фразеологическая семантика в прагматике и синтагматике. Москва, 1984, lk 84–95; A. Каплуненко. Опыт анализа динамического аспекта фразеологической номинации. – Фразеологическая номинация в статике и динамике. Москва, 1988, lk 105–114.

⁶ M. Ereli, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika I. Morfologia. Sõnamoodustus. Tallinn, 1995, lk 480.

– keelepeksja. Kuigi keelesügamine, keelekratsimine, keelesügaja, keelekratsija ei kutsu tuletuse seisukohalt esile pretensioone, ei ole neid õnnestunud keelekasutuses kohata. Tegemist võib olla verbiväljendi suhteliselt hiliste variantidega, mille tuletised ei ole kasutuse seisukohalt eriti meelepäraseks saanud. Üldiselt paistab, et kui verbifraas nominaliseerub ja kasutusel on teonimi, siis kasutatakse ka tegijanime. Fraseoloogilise verbiühendi ning teo- ja tegijanime rööpse olemasolu korral kipub jääma mulje, et teo- ja tegijanimi on kasutuse poolest mõnevõrra eelistatumas olukorras ja seda ilmselt sellepärast, et liitsõna kui kompaktse keelendi esikomponent on verbiväljendiga võrreldes vähem kirjeldav: vrd *tühja kargama* – *tühikargamine* – *tühikargaja*; *tähte närima* – *tähenärimine* – *tähenärija*; *mantlit pärima* – *mantlipärimine* – *mantlipärija*. Viimase näiterea kinnituseks väljavõte Peeter Toropi usutlusest *Arenis* (25. III 2001): "... teid on nimetatud Juri Lotmani parimaks õpilaseks. Kas te aktsepteerite... väljapakutavaid nimetusi, nagu näiteks mantlipärija? – Ei saa rääkida mingist mantlipärimisest, eriti Lotmani puhul, kes eluaeg oli kollegiaalsuse kehastaja. [...] Selline kollegiaalsus..., kui see jätkub, siis on see parim mantlipärimine. Ei saa üksinda mantlit pärida... [siinne sõrendus – A. Ö.]."

Fraseoloogilised *ja*-sufiksiga isikunimetused ei pruugi alati tingimata lähtuda verbifraasist, mõned võivad tõenäoliselt olla ka iseseisvalt tekkinud. Eriti puudutab see sisu poolest aloogiliselt liitunud elementidega liitsõnu, mis esinevad sageli võrdlustes: *pudelipaikaja*, *konnakohitseja*, *kirburautaja*, *surnusitutaja*, *kassiimetaja*. Sellised üksikisikule suunatud nimetused on tavaliselt tugeva negatiivse konnotatsiooniga. Struktuurilt on nad objektiseosega nimetused, milles nimisõnale (tegijanimele) eelneb tunnust väljendav nimisõna genitiivis. See tunnus on tegija suhtes reeglina absurdne, aloogiline ning seetõttu selle nime kandja omandab halvustava, alandava, väljajäetava hinnangu. Seda tüüpi nimetused desemantiseeruvad hõlpsasti, kaotades oma nominatiivse funktsiooni ja täidavad kõnes eriti koos laienditega *igavene*, *vana*, *kuradi*, *sihuke*, *säärane*, *üks*, *sa jt* sõimu- ja kirumissõnade ülesannet.⁷

3. Fraseoloogilised liitumid koosnevad sisu poolest loogiliselt liitunud elementidest ja neil on olemas analoog vaba või metaforiseerunud sõnaühendi näol. Siia kuuluvad adjektiivse, numeraalse ning adverbilise täiendosaga liitsõnad: *pime kana* – *pimekana*, *pime loom* – *pimeloom*, *sõge sikk* – *sögesikk*, *kahe pere koer* – *kaheperekoer*, *üks silm* – *ükssilm*. Sellistes liitsõnades on adjektiivil täita nimisõnaga märgitu liigi määramise funktsioon. Adjektiivi otsene tähendus on põhisõnas nimetatuga vaid kaudses seoses. Liitsõnaks sulavad adjektiiv ja substantiiv siis, kui nad kannavad oma põhitähendusega võrreldes abstraktsemat, semantiliselt oluliselt teisenenud tähendust, s.t kui nad on fraseologiseerunud. Määrsõnaline esikomponent iseloomustab põhisõna, antud juhul nimekandjat seisundi, oleku või olemisviisi kaudu: *püsti kurat* – *püsti saatan* – *püstikurat* – *püstisaatan*. *Püsti*-liitsõnad ja vastavad sõnaühendid ei erine tähenduse poolest kuigivõrd. Täiendadverb esineb neis liitsõnades metafoorses tähenduses 'täiesti, päris', moodustades koos nimisõnaga kompaktse ja püsikindla nimetuse. Laiendi staatuses täidab *püsti* sageli vaid intensiivsussõna funktsiooni, märkides mingi omaduse vms suurt määra: *naine on tal püsti kurat*; *poisil on püsti kurat sees*; *nüüd on püsti kurat lahti*; *püsti hädas*; *püsti nälga pole olnud*; *püsti pöörane*; *püsti vale*. Numeraal on täiendosaks *pars pro toto* nimetustes *ükssilm*; *üksjalg*. Isikunimetustena ei ole neid kuigi palju.

⁷ Sõimufolkloori kohta vt: A. Baran, Eesti fraseoloogia põhijoontest ja struktuurist. Tartu, 1999. (Käsikiri TÜ kirjanduse ja rahvaluule osakonnas.)

B. Nominaalfraas

Isikunimetustena esineb üksnes selline nominaalfraas, mille põhjaks on substantiiv põhjusel, et inimese nimetamise determineerib tegelikkuse objekt.

1. Fraseologism kui nimisõnafraas. Need on sellised fraseologismid, kus peasõna laiend väljendab nimisõnaga tähistatu tunnust. Laiendi seisukohalt esinevad isikunimetusena järgmised nimisõnafraasid: 1) adjektiivatribuudiga fraas: *valge vares; igavene juut; vedel vend; kadunud poeg; kärnane lammas; suur nina; väike tila; lai leht; elus kurat; elav ajaleht*; 2) genitiivatribuudiga fraas, kusjuures atribuudina võib esineda nii üld- kui ka pärisnimi: *kurva kaju rüütel; sõraväe kindral; Buridani eesel; saksa Mihkel*; 3) atribuudiks on substantiivi muud käändevormid: *sarvedega mees; tiibadeta ingel*; 4) adverbiaalatribuudiga fraas: *hunt lambanahas; kits kärneriks; linnuke oksal; ussike põrmus; kurat põrgus*.

2. Fraseologism kui hulgasõnafraas. Need on sellised fraseologismid, kus peasõnaks on hulga- või mõõdunimisõna, laiendiks aga nimisõna, mis nimetab neid objekte, mille hulgast on juttu: *nael sülti; iga mats; viies kolonn; kogu kupatus; viies vesi taari peal; viies ratas vankri all; üks luu ja liha*.

3. Fraseologism kui paarissõna (substantiiv + substantiiv). Inimese nimetustena kasutatavad sõnapaarid on tähenduslikult rajatud kas vastandusele: *Taavet ja Koljat; tuli ja vesi* või samasusele: *Mikud ja Mannid; Jukud ja Tõnnid; sukk ja saabas*.

Troobimehhanismi seisukohalt on fraseoloogilised isikunimetused kujunenud kas keelelisel või keelelisel ja keelevälisel alusel. Esimesel juhul on fraseologismi aluseks vabad või metafoorsed sõnaühendid, mis on semantilise teisenduse käigus fraseologiseerunud (*kärnane lammas, villis venelane*), teisel juhul ühendab fraseologisme asjaolu, et neil on keeleväline (süžee, situatsiooni vms sisu) ja keeleline (nt pärisnimi) alus (*halastaja samaariamees, Buridani eesel*). Fraseoloogilise nominatsiooni aluseks olevad tunnused eksplitsioneeruvad väljendi struktuuris ning sõltuvalt tunnuste karakteristikutest saab selliste nimetuste puhul eristada mitut rühma.

1. Motiveeritud nimetused, mille puhul sisalduvad nominatsiooni aluseks oleva prototüübi tunnused väljendi atribuutivses komponendis. Näiteks väljendi *eksinud lammas* 'inimene, kes on sattunud halvale teele' struktuuri-komponent *lammas* ei seostu tavalise prototüüpse lamba 'rumal, vagur, allaheitlik olend' kaudu inimesega, vaid nimetatud ütluses aktualiseerub üksnes stereotüüp 'inimene on loom' (antud juhul lammas) ning määravaks osutub hoopiski atribuutivse komponendi *eksinud* tunnus 'millestki kõrvale kaldunud, hälbinud'. See on ka grammatiliselt põhjendatav, sest atribuutivsete tarindite täiendkomponentide ülesanne seisnebki nähtuse sisu sügavamas avamises. Ning semantilise operatsiooni käigus mõtestatakse ümber just nimetatud tunnus. Fraseologismiga *kärnane lammas* nimetatakse inimest tunnuse 'moraalses mõttes hälbinud' kaudu, mis on abstraktne mõiste. Viimase aluseks on vaba sõnaühendiga tähistatav konkreetne mõiste 'füüsilises mõttes kõrvale kaldunud', s.t kärnas ~ kärnadega kaetud. See tunnusena esinev omadus tehakse kindlaks empiiriliselt ning seega konkreetne, empiiriline tunnus transformeeritakse mõtteliseks, abstraktseks, semantilise teisenduse juhtrollis on taas atribuut. *Valge vares* on rahvusvaheliselt kasutatav inimese kohta, kes teiste seast millegi poolest silma torkab, muust keskkonnast teravalt erineb, on välimuse või olemuse poolest erandlik. Metafoor on rajatud värvikontrastile: must kui varese (õigemini küll rong) tüüpiline värvus – valge kui varese väga ebatavaline, erandlik värvus ja seetõttu nimetatud linnu puhul hästi silmahakkav. Selle kohta, miks öeldakse just *valge vares* ja mitte *valge ronk*

või mõni muu lind või loom, nagu seda teistel rahvastel, sh lähinaabritelgi ette tuleb, on F. Vakk nimetanud mitut asjaolu.⁸

Semantilise komponentalüüsi seisukohalt võib sellist transformatsiooni vaadelda järgmiselt. Fraseologismil ja tema prototüübil (vabal sõnaühendil) on ühised arhiseemid ja üksteist välistavad diferentsiaalseemid. Fraseologismi ja vastava sõnaühendi ühisel arhiseemil 'millestki hälbinud' rajaneb fraseologismi ja tema prototüübi kui märkide tähenduste ühine tunnus. See ühine tunnus on uue, fraseoloogilise nominatsiooni aluseks. Prototüüp osutab füüsilisele tunnusele (*kärnane, valge*), aga fraseologism iseloomustab inimest eeskätt kõlbeliselt või psühholoogiliselt.

2. Hoopis teistsugust nominatsioonitüüpi esindavad sellised fraseoloogilised nimetused nagu *hunt lambanahas, kits kärneriks, ingel maa peal, tiibadeta ingel*. Fraseoloogilise nominatsiooni aluseks on siin tunnustekimbust koosnev assotsiatiivne tervikkujutelm. Antud juhul ei iseloomustata inimest mingi ühe tunnuse kaudu nagu *kärnane lammas*-tüüpi fraseologismides, vaid mitme tunnusega, teda kirjeldatakse mitmest aspektist korraga. Tervikkujund on tekkinud sellise übermõtestamise käigus, kus on aktualiseerunud lähte- ja fraseoloogilise väljendi ühised assotsiatiivsed tunnused. Väljendis *hunt lambanahas* sümboliseerib komponent *hunt* murdjaliku iseloomuga, kurjade kavatsustega inimest, s.t *hunt* on agressiivse, pahatahtliku inimese keeleliseks sümboliks ja komponent *lambanahas* assotsieerub lamba kaudu vaguruse, allaheitlikkuse ja alandlikkusega. Väljendite *taevaingel* ja *ingel maa peal* komponent *ingel* sümboliseerib inimest, kellel on palju voo-rusi ja kes on väga hea ja ilus, komponent *taeva-* assotsieerub millegi helge, puhta, ligitõmbavaga, komponent *maa peal* tekitab assotsiatsioone taevaliku olendi maa peale laskumisega, reaalseks saamisega. Koostisosade assotsiatiivsete tunnuste põimumine loob esimesel juhul ühtse, tervikliku kujutelma kurjast inimesest, kes (pugenuna lambanahka) varjab oma kurje kavatsusi, teeskleb malbust, teisel juhul kõigi poolt armastatud, kauni hinge ja välimusega inimesest. See ongi fraseologismi nominatiivse struktuuri aluseks. Kujundi terviklikkus, jagamatus on omane teadupärast piltlikele perifraasidele. Taoline kujund on küllaltki lai ja maksimaalselt abstraherunud. Subjektiivsel alusel tekkinud assotsiatiivne kujund on algselt konnotatiivselt orienteeritud. Kujundi semantilise evolutsiooni käigus kujuneb subjektiivselt tüüpiline ning tüüpiline kinnistub keeles. Perifraas oma iseloomulikus sõnastuses ei tarvitse sisaldada tähistatava olulisi tunnuseid, seetõttu ei ole selliste ütluste lahtimõtestamine alati sugugi kerge. Meenutatagu sellega seoses veneaegse kvaliteeditu maksavorsti halvustavat nimetust *koera rөөm* (vrd *kõlbab/lei kõlba koeralegi*). Perifraatilise iseloomuga isikunimetusi on eesti keeles üsna palju: *looduse kuningas, sõraväe kindral, kükakünka kuningas, Kristuse pruut* jmt.

3. Kolmanda rühma isikunimetuste fraseoloogias moodustavad situatsioonist lähtuva kujundiga nimetused. Sellised fraseologismid nagu *Buridani eesel, halastaja samaariamees, Taavet ja Koljat, koer heinakuhja otsas* on tekkinud mingi kirjandusliku, sageli sakraalkirjanduse, mitut situatsiooni kirjeldava süžee alusel. Kompressiooni tulemusena võtab lühike fraas endale keeruka teksti ülesande. Selliste mõttetihedate väljendite semantilise struktuuri, motiveerituse läbinähtavus/läbinähtamatus sõltub eeskätt keelevälistest asjaoludest, sellest, kas kõneleja tunneb või ei tunne väljendi päritoluallikat. Fraseologismi motiiviks olnud situatsioon põhjustab väljendi implitsiitsuse, tekstikesksuse, vihjelisuse. Päriss- või üldnimi fraseologismi koos-

⁸ Vt F. V a k k, Miks just nõnda? Tallinn, 1984, lk 12–15.

tisosana vihjab mingile teatud situatsioonile, täites situatsiooni märgi ülesannet. Nimekandja omadused selguvad aga süžees. Fraseologismi komponendina väljendab pärisnimi algallika tegelase (inimese, looma vm) omadusi ja iseloomulikke tunnuseid. Pärisnimi väljendi koostiselemendina on unikaalne selles mõttes, et ta tähistab üksikisikut või -objekti, on tihedalt seotud üksikdenotaadiga, kuid semantilise teisenduse tulemusena ta lakkab tähistamast üksikut.⁹ Fraseoloogilise nominatsiooni korral säilib pärisnimekandja iseloomulike tunnuste relevantsus ning nendele toetudes luuaksegi uus nominatiivne üksus. Näiteks tunnused, mis on *Taaveti ja Koljati* nominatsiooni aluseks, selguvad keelevälise situatsiooni põhjal. Vanas Testamendis on *Koljat* Juudamaale tunginud vilistide väe hiiglasakasvu sõjamees, kelle tappis noor karjus *Taavet*. Semantiline seos algallikaga väljendub selle nimetuse tänapäevases tähenduses 'vastandid'. *Buridani eesel* jääb sisult väheinformatiivseks ja kujundlikult lahjaks ilma taustteadmisteta, et see sofstlik väide vaba tahte võimatusest on omistatud prantsuse filosoofile Jean Buridanile ja ei ole rajatud niivõrd pärisnimele kui olukorrale, kus kahe täiesti ühesuguse heinakuhja vahel olev eesel ei suuda otsustada kummagi kuhja kasuks ning sureb nälga. Seda väljendit tunneme tänapäeval tähenduses 'valiku tegemisel kõhklev, otsustusvõimetu inimene'. Keelevälisele tausttunnustele rajatud kujundi efekt ei erine teiste kujundstruktuuridega fraseologismide omast, sest tausttunnus tagab denotatiivsed tunnused.

Isikunimetuste põhisõna stereotüüpsed kujundid

Põhisõna ülesanne fraseoloogilistes isikunimetustes on eeskätt tähistada objekti, inimest kui sellist. Millisest küljest seda inimest iseloomustatakse, see oleneb suuresti kujundi tekkemehhanismist, nominatsiooni aluseks olevate tunnuste iseloomust ja semantilise teisenemise eripärast.

1. Inimene > loom vm zooloogiline olend. Selle stereotüübi puhul a) aktualiseeruvad tavalise prototüüpsi looma tunnused ning fraseologismi atribuutiivne komponent kas täpsustab, rõhutab, toob seda tunnust teravamalt esile vms: *ussike põrmus; süütu talleke; elegant portselanipoes; kiidukukk; vana rebane; linnuke oksal*; b) prototüüpsi looma iseloomulike tunnuste asemel aktualiseerub üksnes põhitunnus 'zoo maailma kuuluv', kusjuures konkreetne loom oma iseloomulike omadustega ei ole väljendi kujundisemantika seisukohalt primaarne: *pime kana; kahe pere koer; valge vares; kärnane ~ must lammas; eksinud lammas; koer heinakuhja otsas; vana kala; eesel kahe heinakuhja vahel; lokilammas; issanda lojus; hilpharakas; puuhunt; maarott; näljakonn; näljavares*.

2. Inimene > teine inimene. Selle kujundi puhul osaleb teine inimene nimetuse semantilises motivatsioonis ameti-, sugulus- vm suhte kaudu: *vaimne isa; vaga isa; vedel vend; väike vend; siidivend; sõraväe ~ sõrajala kindral; saatuse päilaps; kadunud poeg; lehma lallepoeg; kurva kuju rüütel; Kristuse pruut; surmakutsar; sitavader; ameerika onu; topsisõber; eevatütar; kannupoiss*.

3. Inimene > pärisnimi. Üldnimestunud on liitsõnade põhikomponendina esinev üldlevinud eesti eesnimi: *venivillem, kubujuss, ladrakai, piripililiisu, pläraläräleenu, kriipsujuku*; saksa laiatarbenimi Michel on teisenenud Mihkliks: *saksa Mihkel*, vene Ivanist on saanud vanka: *sitavanka (Ivan – deminutiiv Vanja, kõnekeelne Vanka)*, ameerikainglise Samist (*Uncle Sam*) on saanud jänki tähenduses *onu Sam*. Sellistes isikunimetustes on iseloomustav

⁹ А. Мелерович. О формировании и функционировании идиоматических конструкций. – Проблемы лексикологии современного русского языка. Ярославль, 1975, lk 3–15.

tunnus eksplitseeritud atributiivses komponendis, näiteks *venivillem*: keegi Villem on väga aeglane, ta lausa venib, see on muutunud tema tunnuseks ja *Villem* aeglase ning laisa inimese võrdkujuks. Kujundi juhtrollis on aga siiski täiendosa *veni*-. Pärinimi on kasutusel üldnimena ka sõnapaarides, näiteks piiblipäritolu *Taavet ja Koljat*, rahvalikud *Minnid ja Mannid*, *Jukud ja Tõnnid*. Mõned nimepaarilised on kasutusel üldnimena ka üksikult: *koljat* 'hiiglasekasvu mees', *mann* 'tüdruk, naisterahvas', *Juku* 'poiss, laps' (vrd *mi-da Juku ei õpi, seda Juhan ei tea*). Erinevalt liitsõnadest ja sõnaühendeist ei ole paarisnimed kuigi tugevalt konnotatiivselt markeeritud.

4. Inimene > rahvuse esindaja. Selliseid fraseoloogilisi nimetusi ei ole nähtavasti kuigi palju. Siinkirjutaja kasutada olnud materjalis esines isikunimetusena vaid venelane ja juut: *villis venelane*; *igavene juut*; *selle töö juut* ning väljasurnud indiaani hõimu järgi *viimane mohikaanlane*. Vähene materjal ei luba teha järeldusi, miks just need rahvused on valitud esindama teatud omadustega isikuid, kas keelevälised asjaolud (nt kirjanduslik päritolu, tava halvustada naaberrahvast vms) ja/või puhtkeelelised seigad (nt allite-ratsioon – *villis venelane*).

5. Inimene > mütoloogiline olend: *tiivadeta ingel*; *ingel maa peal*; *ingel, ainult tiivad puuduvad*; *kaitseingel*; *vaene kurat*; *püstikurat*; *püstisaatan*; *noor jumal*; *hea vaim*. Sellistel nimetustel on usundiline taust, sajanditepikkuse sümboolika olemasolu võrdsustab inimese mütoloogilise tegelasega. Näiteks ütlustes *püstikurat* ja *vaene kurat* samastatakse inimene riukaliku kuradiga, täiendkomponendiga *püsti* rõhutatakse riugaste rohkust ja riukalikkude tegutsemist, nii et selliste omadustega inimene on vanaaegusest endastki kangem, seevastu komponendiga *vaene* aga viidatakse sellele, et kõik vanatühja ettevõtmised lähevad vett vedama ja sellisel inimeselgi läheb kõik halvasti, ta on hale ja armetu.

6. Inimene > kehaosa. Selliseid isikunimetusi, kus kujundi puhul lähtutakse kehaosast, on hulganisti. *Pars pro toto* põhimõttel moodustatud nimetused mõtestavad asjaomast kehaosa mitmesugustest lähtekohtadest: kehaosa tähtsuse järgi tervikus (*helge pea*; *kulupea*; *perupea*; *tulipea*; *lorupea*; *tuulepea*; *jahupea*; *kummipea*; *kõlupea*; *lambapea*; *tainapea*; *pudrupea*; *sitapea*; *kantpea*), funktsiooni jägi (*parem ~ teine käsi*; *pigikäpp*; *kobakäpp*; *üksjalg*; *üksilm*; *libekeel*; *kurjad keeled*; *irvhammas*; *kuldsuu*), asendi järgi (*suur ~ tähtis nina*; *maailma naba*; *kollanokk*; *lehtsaba*), välimuse järgi (*kirvenägu*). Milline kehaosa tunnus on olnud kujundi tekke tõukejõuks, ei ole alati sugugi selge. Miks just *täitsa ~ vahva vunts* on igati toreda inimese nimetus, võib vaid oletada.¹⁰ Nähtavasti on metafoori tekkeallikaks olnud keegi vuntsidega vahva sell. Kui *habe* sümboliseerib tavaliselt eakust ja lugupidamisväärust, siis mehehakatise märkimiseks kasutatavas liitsõnas *piimahabe* on aktualiseerunud üksnes üldine tähendus (*habe* = inimene) ja täiendkomponent *piima-* iseloomustab seda inimest alles tarkava habeme järgi.

7. Inimene > botaanikatermin. Taimedele ja nende osadele rajatud kujundid mõtestuvad üsna hõlpsasti: *jõujuurikas*; *patujuurikas* (*juurikas* on suhteliselt jäme ja sitke objekt); *vana käbi*; *vana känd*; *õnneseen*. Mõnikord koondub ühe trafareti juurde hulk sünonüümseid transforme: *armastuse ~ patu ~ eksimuse vili*.

8. Inimene > aine. Nimetuse semantilisest motivatsioonist esinev aine ei loo nii läbipaistvat kujundit kui botaanikatermin: *viies vesi taari peal* 'kauge sugulane'; *liha ja veri* 'lihane laps'; *maa sool*; *uus ~ värske veri*; *üks luu ja liha*.

¹⁰ Vt F. V a k k, Suured ninad murdsid päid. Tallinn, 1972, lk 236.

9. Inimene > asi: *veerev kivi; uus luud; vooruse verstapost; Jeeriku pa-sun; hädapasun; elav ajaleht; külakell; viies ratas vankri all; tähtis tila; väi-ke tila; vigurivänt; porikäi; närvipundar; nannipunn; piri-pott; patukott; piri-pill; sitaratas; sitavikat; taevatala; põrgutukk.* Siia rühma kuulub ka oksüü-moron *elav laip*. Asjana esinevad igapäevases eluolus tuttavad ja vajalikud esemed, suhteliselt harva tuleb ette riideesemeid. Võrdlustest on tuttavad *loll nagu saabas ~ labakinnas ~ pastel*, inimese isikunimetusena on kasutatav *jä-nespüks* ja *argpüks*. Miks just *püksid*? F. Vakk on arvanud, et sellised iga-päevase elu tähelepanekud nagu kuskilt allapudenemine, komistamine, lan-gemine ja kukkumine paljudes keelelistes piltides seostub eelkõige negatiiv-sega, olgu see siis tuju langemine, moraalne langemine, kellegi silmis lange-mine vms.¹¹ *Jänes-* ja *argpüks*i motivatsiooniks on seega julguse langemine kuhugi või julguse asumine kuskil all, kus ta tavaliselt ei asu. Kui julgus on kadunud, siis ta asub venelastel kandades (душа в пятках), soomlastel kinda põidlas (*sydän on kintaan peukalossa*), eestlastel saapasääres. Troobitekke seisukohalt on *jänespüks*i-nimetuses juhtpositsioonil atributiivne komponent. *Jänes* kui ara ja kartliku inimese võrdkuju on hästi tuttav. Kohatäpsustus *püks* on tekkinud ilmselt saksa eeskujul (*das Herz fiel in die Hosen*). Ning nähtavasti grammatika toel (liitsõna põhiosis tähistab objekti) on see haka-nud märkima inimest üldiselt. Seda kinnitavad ka nimetused *kehkenpüks*, *kõlkapüks*, *kekspüks*, *pasapüks*, mis võivad küll olla tekkinud *jänes-* ja *arg-püks*i eeskujul, kuid langemise ideega ei ole siin suurt midagi pistmist, pi-gem siis juba millegi täis saamisega: keegi on uhkust, tähtsust, tühisust vms täis. Kirjakeele seletussõnaraamat muide defineerib *kehkenpüks*i kui meest: 'kerglase olemisega, sageli ka ennast täis mees'. Tõepoolest, on hästi teada, et pikad püksid on algselt ja ka aegade vältel olnud eeskätt meeste rõivaese ja püksikandja üksnes mees. Võib-olla on veel teinegi põhjus, miks nimeta-tud ütlused just meesterahvast võisid tähistada. Julguse puudumine, uhkel-damine, kelkimine mehe omadusena on kindlasti tunduvalt silmahakkavam ja negatiivsem kui naise puhul. Kui tänapäeva keeles ei toimi sooline dife-rentseerumine *jänes-*, *arg-*, *kek-* ja *kõlkapüks*i puhul, siis ei ole põhjust ar-vaata, et see kehtiks ka *kehkenpüks*i kohta.

9. Inimene > kvantum: *rasvane ~ magus suutäis; surma suutäis; nael sülti; hunnik õnnetust.* Kujundisemantika on siin rajatud koostisosade tun-nuste põimumisele, kusjuures hulgasõna põhiosonana iseloomustab inimest kvantitatiivselt, atribuut aga kvalitatiivselt. Hulgasõnad on eesti metafoori-kas üsnagi kasutatav sõnavaraosa (*ei maganud silmatäitki; kukenokatäis; ja-latäitega mõõtma; jalatäisi lühendama; puuda soola ära sööma; kellelgi on sa-da peal*), kuid isikunimetustena ei ole need siiski populaarsed.

Kokkuvõtvalt saab sedastada, et fraseoloogilised isikunimetused on ma-hukas ja kindla struktuuriga (liitnimisõna, substantiivse põhjaga nominaal-fraas) fraseoloogiaosa ja nende troobiloomed on üsnagi läbipaistev ning ositi regulaarnegi.

¹¹ F. V a k k, Miks just nõnda?, lk 41.

ÜLDKEELE JA OSKUSKEELE NIHESTUNUD SUHE

(Algus Keeles ja Kirjanduses nr 7)

SILVI VARE

III. Ökonoomia taotlus

Lühema, kompaktsama väljenduse poole püüdlemine on aegade jooksul olnud üldise keelekorralduse üks peamisi eesmärke ja aluspõhimõtteid.⁶⁸ See on olnud pikka aega ka eesti kirjakeele arendamise üks põhijooni. Eriti tähtis on suurema sünteetilisuse taotlus olnud aga oskuskeele seisukohalt. Selle saavutamiseks on sõnamoodustusvõimalusi keelekorralduse käigus teadlikult arendatud,⁶⁹ mis suuremal või vähemal määral tähendab paratamatult ka keele grammatilise struktuuri mõjutamist.

Uute verbimoodustusviiside tekkimine on ilmikas näide, kuidas intensiivne ökonoomia taotlus ja sellest tulenev sünteetilisuse suund on andnud tõuke kirjakeele grammatilise süsteemi muutusele.

Verbimoodustus on algselt piirdunud sufikstuletuse ja konversiooni ehk otsetuletusega. Viimase sajandi nähtusena on neile lisandunud kaks uut moodustusviisi: tagasi- ehk pöördmoodustus ja liitmine. Nende tekkimise eeldused on olnud keeles endas olemas, kuid kirjakeeles on nad mõlemad kasutusele tulnud peaaesjalikult oskuskeele ühenduses. Aktiivselt on neid hakatud soovitama ja rakendama eeskätt viimase poole sajandi, eriti aga viimase veerandsajandi jooksul.

Tagasi- ehk pöördmoodustus on oma nime saanud sellest, et traditsioonilise kirjeldusmetoodika seisukohalt on moodustussuund siin tavapärasele vastupidine,⁷⁰ verbi korral vastavalt niisiis deverbaal → verb: vrd näiteks a) *ehitama* (V) → *ehitus* (NS) ja b) *esietendus* (NS) → *esietenduma* (V). Oma olemuselt võib seda pidada analoogiatüübiks, mis põhineb verbi ja deverbaali vahelisel automaatsel moodustussuhtel. Suure produktiivsusega regulaarmall verb → teonimi on tajutatav kahesuunalisena ses mõttes, et ühe poole olemasolu eeldab automaatselt ka teise võimalust. Näiteks, kui on fikseeritud kasutusjuht *filosoofitsema*, siis eeldab see ka deverbaalide *filosoofitsemine* või *filosoofitseja* potentsiaalset olemasolu, ja vastupidi. Kumb liige igal konkreetsel üksikjuhul esimesena realiseerub, sellel ei ole tähtsust. Nende vastastikust autonoomiat võib seletada asjaoluga, et eeldatavasti on nende omavaheline suhe tegevuskategooria kontekstis pigem paradigmaatilise kui hierarhilise iseloomuga. Olen sõnamoodustuse seda aspekti käsitlenud juba 1991. aastal ja vahepealsete aastate jooksul tollasele hüpoteesile üha enam kinnitust leidnud.⁷¹ See ei tähenda aga, et tuleks kahtluse alla seada keelekirjelduses üldiselt aktsepteeritav moodustusmall verb → teonimi. Verb

⁶⁸ Vrd V. Tauli, Keelekorralduse alused, lk 27–40.

⁶⁹ T. Erelt, Eesti oskuskeel, lk 60 jj, 95 jj, 127.

⁷⁰ Vt selle kohta täpsemalt: E. V. Pennanen, Contributions to the Study of Back-Formation in English. Acta Academia Socialis, ser. A, vol. 4. Tampere, 1966, lk 9.

⁷¹ S. Vare, Kazuto Matsumura ettekandest Debreceni kongressil ning verbi ja verbaalnoomeni vahekorra. – Keel ja Kirjandus 1991, nr 7, lk 408–415.

kui tegevussuhte põhilisi väljendajaid on selle moodustusparadigma kindla-
maid liikmeid ja temast on teonime moodustamine alati võimalik. Kuid
niisama loomulikuks võib pidada ka seda, et konkreetset üksikjuhul või-
dakse verbi moodustamisel lähtuda mõnest teisest paradigma liikmest. Mis
omakorda osutab, et pöördmoodustust on sisuliselt alus vaadelda kui keele-
kasutuse loomuliku osa. Kuid seda siiski ainult lihttüveliste keelendite
korral.

See automaattüüp on aga laienenud ka liitdeverbaalidele, tekitades uue,
pöördpide suunaga moodustussuhte tüübi: nt *purjeta/ma* → *purjeta+mine*
→ *jää+purjetamine* 'jääle purjetamine' → *jääpurjetama*. Tegelikult peaks siin
olema edasimoodustus blokeeritud, sest sidudes endaga nominaalse täiend-
osa, satub deverbaal teisele moodustustasandile, mis ühtlasi katkestab se-
se moodustustüübiga VERB ↔ DEVERBAAL. Nii see harilikult ongi, kuid
kindlate lisaasjaolude mõjul ei tarvitse piirang alati toimida ja uus, liittüve-
line verb moodustatakse kõigest hoolimata. Võib küsida, kuidas moodustus
niisugusel puhul tegelikult toimub? Eeldatavasti on kõige ökonoomsem viis
siin deverbaali lihtne asendamine vastava verbiga: *jää+purjetamine* → *jää+
purjetama*.

Selline moodustusviis võib kaasa tuua nii semantilise, morfoloogilise kui
ka süntaktilise hälbe, mis muudab keelendi tugevalt markeerituks. Seman-
tiline kõrvalekalle tekib konkreetse tähendusega moodustusaluse korral, tu-
lenedes asjaolust, et deverbaali verbiga asendamisel katkeb automaatselt sel-
le deverbaaliga ka sisuline seos ja kaob ühtlasi võimalus väljendada soovitud
tähendust. Võtame näiteks moodustusahela *lenda/ma* → *lenn=u+masin* →
lennu+k → *puri+lennuk* → *puri+lendama*. Et saadud verb ei sisalda enam pu-
rilennukiga vormilist ega ka sisulist seost, satub normikohane tähendus 'pu-
rilennukiga lendama' (ÕS 1999) vastuollu keelendi sisevormiga. Ta ehitusest
võiks tuleneda sisu 'purjega lendama'. Tulemuseks on sünteetilise iseloomu-
ga keelend, mille tähendus on olulisel määral arbitraarne. Morfoloogilise nih-
ke tekitab mehaaniline seos nimisõnale iseloomuliku esikomponendiga, vrd
näiteks *märg+soolamine* → *märg+soolama* (adj+verb). Ja kolmandaks: finiit-
vormides liiguvad verbi laiendid oma põhisõna suhtes järelasendisse; vastu-
pidine sõnajärg hälbib eesti lause tavapärasest ülesehitusest.

Liitmise puhul saadakse uus verb nii, et olemasolevale verbile liide-
takse ette iseseisev sõna või (sõna)tüvi:⁷² näiteks *taas+avama*, *heli+salvesta-
ma*, *ala+hindama*. Sageli võib väliselt olla raske vahet teha, kumba neist
moodustusviisidest on ühe või teise konkreetse verbi korral kasutatud. Ot-
sustamisel saab toetuda sõnaraamatuandmetele. Kui vastav liitdeverbaal
esineb varasemas sõnaraamatus ja verb hilisemas, siis võib pidada tõenäoli-
seks, et verb on saadud pöördmoodustuse teel. Välja arvatud seotud esikom-
ponendi korral, tekivad ka siin verbi ja ta laiendite tavapärase käitumisega
vastuolud.

Nimetust *liitverb* on kasutatud siiski tunduvalt laiemalt ja sageli on liit-
verbiks peetud kõiki verbe peale lihttüveliste verbide, hoolimata sellest, kui-
das nad on moodustatud. Selliselt on liitverbe käsitletud näiteks ka Valter
Tauli, tehes samal ajal küll vahet eri moodustusviisidel⁷³, samuti Rein Kull⁷⁴,
rääkimata varasematest grammatikatest⁷⁵. Liitverbide hulka on seal arvatud

⁷² Vrd E. Raie t, Küsimusi eesti liitverbi alalt. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uuri-
mused I. Tallinn, 1956, lk 76–85.

⁷³ V. T a u l i, Keelekorralduse alused, lk 148–151.

⁷⁴ R. K u l l, *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnamoodustuse sihiseaded, lk 394.

⁷⁵ Vrd E. Raie t, Küsimusi eesti liitverbi alalt, lk 76 ja viited 1–4.

ka sufiks- ja otsetuletised, mis on moodustatud liitnimi- või liitomadussõnadest, näiteks *abielluma* (*abiellu astuma* → *abiellu-ma*), *peremehetsema* (*peremees* : *peremehe* → *peremehe+tse-ma*), *allkirjastama* (*allkiri* : *allkirja* → *allkirja+sta-ma*); nii ka *kahekordistama* (*kahekordne* → *kahekordi+sta-ma*) või *silmakirjatsema* (*silmakirjalik* → *silmakirja+tse-ma*), kus alussõna liide vormilistel põhjustel välja langeb. Põhimõtteliselt ei erine sellised verbid oma moodustuse poolest lihttüvelistest (vrd näiteks *hind* → *hinda-ma* ja *auhind* → *auhinda-ma* või *kade* → *kade+sta-ma* ja *armukade* → *armukade+sta-ma*).

Erinevalt lihttüvelistest tuletistest võivad siin toimida semantilised piirangud, mis on seotud tüve ehitusega. Nimelt ei tarvitse liitnoomeni tüvi verbitüvena enam endise tervikuna säilida, vaid võib ümber liigenduda verbi ja laiendi suhte alusel. Moodustades näiteks liitsubstantiivist *eelarve* verbi *eelarvestama* (*eelarve+sta-ma*) 'eelarvet koostama' (vrd ÕS 1999), ei saa loota, et seda verbi nii ka mõistetak. Tuletis liigendub semantiliselt ümber liitsõnaks *eel+arvestama*, väljendades pigem tähendust 'eel(nevalt) arvestama'. Just nii mõistsid selle verbi sisu näiteks raamatupidajad, kellelt paluti arvamus sõna tähenduse kohta.

Niisiis, tulenevalt verbi eriomasest iseloomust võib ka tuletus nii nagu pöördmoodustuski anda teatavatel kindlatel juhtudel samuti verbe, mida võib tajuda liitverbidena. See aga tähendab, et niisugusel teel saadud keelendid võivad omakorda saada analoogiks pärisliitverbide moodustamisel ja liitmismallide tekkel.

XX sajandi esimesel poolel kasutati nii liitmist kui ka pöördmoodustust uute verbide saamiseks alles üsna vähe. Suhteliselt rohkem oli liitverbe, kuid ka neid kasutati peamiselt teadustekstides ja sagedamini infiniitsetes vormides. Finiitvorme esines oluliselt harvem. Põhiline moodustustüüp oli määrsõna + verb. Esikomponentidena tulid ette *eel*, *järel*, *taas*, *tasa*, *üle*. Üksikuid liitverbe oli saadud ka nimisõnatüve ja verbi liitmisel, nagu näiteks *sundvõõrandama*.⁷⁶ 1953. aasta VÕS-is leidub kümmekond liitverbi, millest pool on saadud sama adverbiga *taas*: *taas+elustama*, *+elustuma*, *+relvastama*, *+relvastuma*, *+ühendama*. Võimaliku saksa tõlkelaenu võib siia kuuluda ka ainuke teada olev varasem keelend, seotud esikomponendiga *umbusaldama*, mis leidub juba Wiedemanni sõnaraamatus.⁷⁷

Eeldatavaid tagasimoodustisi on sellest perioodist teada vaid mõni üksik. Üldkeelesõnadest on nimetada ainult kummalise ehitusega *kuritarvitama*, kus tegusõnale eelneb adjektiiv, mille normaalne süntaktiline roll eesti keeles on nimisõna laiendada. Omadussõna on sattunud ebatavalisse rolli seetõttu, et verb on moodustatud tagasi liitdeverbaalist *kuritarvitus*.

1953. aasta VÕS-is leiduvad seda laadi verbidest *esietenduma* (vrd *esietendus*), *nurisünnitama* (vrd *nurisünnitus*) ja tõenäoliselt samal viisil saadud botaanikasõnad *risttolmlema* (*risttolmlemine* VÕS 1945) ja *risttolmutama*.

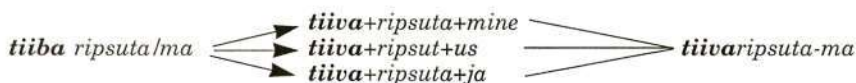
ÕS-is 1960 on uuel viisil moodustatud verbe juba üle kahe korra rohkem kui 1953. aasta VÕS-is, mis sõnaraamatute mahu vahet arvestades on ka loomulik. Tähelepanu väärib uus substantiivse esikomponendiga keelend, pöördmoodustis *tiivaripsutama*, kus verbile liidetud objekti märkiv esikomponent on ootuspärase partitiivi asemel genitiivis. Grammatiliselt kõrvalekaldeline vorm on siingi seotud moodustusviisiga. Erandlik uusmoodustis ei ole tulnud lek-

⁷⁶ E. R a i e t, Küsimusi eesti liitverbi alalt, lk 78.

⁷⁷ F. J. W i e d e m a n n, Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn, 1973, lk 1251a.

sikaalset lünka täitma, sest sama sisu väljendamiseks olid keeles olemas väljendverbid *tiivaripsu lööma* ja *tiiba ripsutama*. Nendega seonduvad omakorda teonimed *tiivaripsu*, *tiivaripsutamine* (mõlemad VÕS 1953) ja *tiivaripsutus*, samuti tegijanimi *tiivaripsutaja* (ÕS 1960), mille puhul on genitiivne täiendosa igati asjakohane. Uue omapärase verbi tekkeks on kaks tõenäolist võimalust:

1) deverbaalidest tagasimoodustus:

2) verbi nominaalse osa alusel tuletamine:

tiivaripsu lööma \rightarrow **tiivaripsu+ta-ma**

Võib oletada, et sellise ehitusega verb on sattunud õigekeelsussõnaraamatusse õnneliku (või õnnetu) juhuse tõttu. Täenduslik on aga see, et ta on sealt potentsiaalse eeskujuna edasi kandunud järgmistesse, kaasa arvatud ÕS 1999. Kas seegi võiks olla juhuse või tuleks seda mõista kui keelekorralduse teadlikku sammu?

Ka teine substantiivse esikomponendiga uusmoodustis *hädamaanduma* on vaadeldav tagasimoodustisena, sest liitdeverbaal *hädamaandumine* esineb juba VÕS-is 1953. Erich Raiet on seda keelendit käsitlenud siiski liitverbina, mis on tulnud eesti keelde saksa tõlkelaenuna (sks *notlanden*).⁷⁸

1968. aastal ilmus eesti keeles Valter Tauli raamat "Keelekorralduse alused", kus tutvustati lähemalt ka liitverbide, õigemini igat tüüpi liitüveliste verbide moodustusvõimalusi erinevates keeltes.⁷⁹ V. Tauli toob rohkesti mitmekesiseid näiteid eriti rootsi keelest, mis võimaldavad saavutada süntagmaalist ökonoomiat ja vältida tautoloogilisi nominaalväljendeid. Ökonoomse verbi moodustamiseks soovib ta julgelt kasutada nii harilikku kui ka regressiivset ehk taandtuletust, juhtides näidete kaudu tähelepanu erinevatele võimalustele. Kuid V. Tauli näited on suurel määral seotud ajalehekeelelega. Eriti ajakirjanduses ja väga sageli just pealkirjades on oma lühiduse tõttu levinud seda laadi keelendid nagu *amatörsända* 'amatöörina saatma radioteateid' (< *amatörsändare* 'amatörraadiosaatja'), *segelfluga* 'purilennukiga lendama' (< *segelflug* 'purilennukiga lendamine'), *snabbvinna* 'kiirvõitma' (vrd *kiire võit*), *proväter* sõna-sõnalt 'proovsööb', *rakethotar* 'rakettähvardab' (= 'ähvardab raketiga'). Eesti näidete hulgas on suuremalt jaolt tuletised ja vaid mõni üksik pöördmoodustis, mida kokku on ühtmoodi liitverbideks nimetatud. V. Tauli leiab, et eesti keeles võiks liitverbe palju rohkem kasutada, ja pakub omalt poolt soovitusena niisuguseid verbe nagu näiteks *auhaavama* (< *auhaavamine*), *hirmuvalitsema*, *kaaskannatama*, *kirjavahetama*, *masstootma*, *purilendama*, *suurpuhastama*.

Eesti keelekorraldus oli muutusteks aldis. V. Tauli ettepanekud võeti innuga vastu ja need leidsid peatset rakendust. 1970. aastal kirjutab Rein Kull: "Kompaktsema, ökonoomsema väljenduse huvides võiks ja tuleks senisest märksa rohkem tarvitusele võtta liitverbe. Nii saab kohmaka sõnaühendi *purikennukiga lendama* asemel väga hästi öelda *purilendama*, *rahatrahviga trahvima* asemel *rahatrahvima*, *hädavalega välja tulema* – *hädavaleta-ma*.... Et *salakuulaja* on eesti keeles põliselt olemas, siis on *salakuulamagi* täiesti loomulik." Veelgi olulisemaks peab kirjutaja võtta kasutusele liitverbe

⁷⁸ E. Raiet, Küsimusi eesti liitverbi alalt, lk 83.

⁷⁹ V. Tauli, Keelekorralduse alused, lk 148–151.

"adverbiaalse sisevarjundiga esikomponentide *kuum-*, *külm-*, *kuiv-*, *märg-* jms. korral, kus praegu küll on terminitena käibel seesuguste esikomponentidega liitsubstantiivid (*kuumsuitsutus....*, *külmtöötlus....*, *kuivdestillatsioon* jne), kus aga seni liitverbe endid on põhjendamatult peljatud. Need verbid oleksid *kuumsuitsutama*, *-stantsima*, *külmtöötlemä*, *-neetima*, *kuivpuhtima*, *märgsoolama*, *peentöötlemä* jne."⁸⁰

ÕS 1976 toobki uue verbitüübi arengus kaasa juba selgelt märgatava kvalitatiivse muutuse. Kõige suurem uuendus on, et adjektiivse esikomponentidega verbitüüp on järsult aktiveerunud. Senise üheainsa näite (*kuritarvitama*) kõrvale on korraga lisandunud paarkümmend uut samasuguse ehitusega verbi. Juurde on tulnud kuus uut esikomponenti, millest igapähega on moodustatud 2–5 tegusõna. Erandliku moodustusviisi äkiline elavnemine ei ole keele sisemise arengu tulemus, vaid on otseselt teadliku keelearendustegevuse tagajärg. Suurem osa uudismoodustistest on varustatud erialamärgendiga ja ka ülejäänud verbid, millel terminimärgend puudub, kuuluvad oma iseloomu poolest samuti pigem oskus- kui üldkeelde.

1960. aasta **ÕS**-iga võrdlemine näitab, et enamikul juhtudest on uuele verbile eelnenud varasem liitdeverbaal. Siit saab teha järelduse, et kõnealuste verbide moodustamisel on valdavalt kasutatud pöördmoodustust. Need ei ole enam juhuslikud näited, vaid malli on rakendatud juba täiesti teadlikult. Eesti keele sõnamoodustussüsteemis on tekitatud tõsine muutus: pöördmoodustus on uue moodustusviisina kindlalt sisse toodud. Moodustustüüp, kus verbiga on seotud adjektiivne esikomponent, kujutab endast oma morfoloogiliselt hõlbelise seose tõttu tähelepanuväärset süsteemi nihet.

Tabel 5.

PÖÖRDMOODUSTUS		
ALUS-ADJEKTIIV	LIITDEVERBAAL: adj+subst ÕS 1960	VERB: adj+verb ÕS 1976
kiire	kiir+parandus kiir+töötlemine TEH	kiir+parandama kiir+töötlemä TEH
kuiv	kuiv+puhtimine PÖLLUM kuiv+puurimine MÄEND kuiv+soolamine	kuiv+puhtima PÖLLUM kuiv+puurima MÄEND kuiv+soolama
kuum	kuum+neetimine TEH kuum+suitsutamine kuum+töötlemine TEH kuum+valtsimine TEH kuum+vulkaniseerimine TEH	kuum+neetima TEH kuum+suitsutama kuum+töötlemä TEH kuum+valtsima TEH kuum+vulkaniseerima TEH
külm	külm+neetimine TEH külm+suitsutamine	külm+neetima TEH külm+suitsutama
märg	märg+puhtimine PÖLLUM märg+soolamine	märg+puhtima PÖLLUM märg+soolama
sügav	sügav+künd PÖLLUM sügav+väetamine, -väetus PÖLLUM sügav+puurimine MÄEND	sügav+kündma PÖLLUM sügav+väetama PÖLLUM sügav+puurima MÄEND
LIITMINE		
külm	—	külm+valtsima TEH
märg	—	märg+puurima TEH
sügav	—	sügav+harima PÖLLUM

Nagu tabelist võib näha, puudub kolme verbi – *külmvaltsima*, *märgpuurima* ja *sügavharima* – puhul varasem liitdeverbaal. Neil juhtudel võib eel-

⁸⁰ R. K u l l, *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnamoodustuse sihiseaded, lk 394.

dada, et pöördmoodustisi on juba kasutatud analoogina puhta liitmise puhul. Seega on sõnamoodustussüsteem täienenud ka uue potentsiaalse liitmismalli **adj + verb** võrra. See on siiski vaid oletus, sest oskussõnastikes võisid vastavad liitdeverbaalid juba varem kasutusel olla.

Kasvanud on ka substantiivse esikomponendiga verbirühm. Siia on lisandunud objektiisuhet väljendav *helisalvestama*, mille puhul võib eeldada tagasi-moodustust, sest liitdeverbaal *helisalvestus* leidub juba 1960. aasta ÕS-is. Samal viisil on tõenäoliselt saadud ka meditsiinisõnad *kaitseüstima* (*kaitseüstimine* 1953, 1960) ja *kaitsepookima* (*kaitsepooge*, *-pookimine* 1960), botaanikatermin *fotosünteesima* (*fotosüntees* 1960) ning sporditermin *iluuisutama* (*iluuisutamine* 1953, 1960 ja *iluuisutaja* 1960). Viimase sisuanaloogial on eeldatavasti juba otse liitmise teel moodustatud spordisõnad *iluvõimlema* ning *sportvõimlema*.

Kokkuvõtteks võib öelda, et 1976. aasta ÕS tõi liitverbi arengusse otsustava pöörde ja tõsise muutuse eesti kirjakeele sõnamoodustussüsteemi. Aktiivseks muudeti suuri potentsiaalseid võimalusi kätkev moodustusviis, liitdeverbaalidel põhinev pöördmoodustus. Eriti süsteemselt rakendati adjektiivse esikomponendiga moodustusmalli, vähemal määral substantiivset.

1983. aastal ilmunud Tiiu Ereli "Väike uudissõnastik"⁸¹ toob lisa ka uut tüüpi verbidele, seekord substantiivse esikomponendiga:

jääpurjetama – jääpurjekaga sõitma. *Möödunud nädalal jääpurjetasid Ülemiste järvel Balti liiduvabariikide parimad sportlased.*

mineraalväetama – mineraalväetisega väetama

purilendama – purilennukiga lendama. *Rahvusvahelistel võistlustel purilendasid 5 riigi sportlased.*

ravivõimlema – ravivaid võimlemisharjutusi tegema. *Et jalg päris endiseks saaks, käib poiss kaks korda nädalas ravivõimlemas.*

videosalvestama – nähtavaid kujutisi salvestama (ka koos heliga). *Kesktelevisioon videosalvestas meie orkestriga kontserdi...*

Peale ühe (*ravivõimlema*) leidsid kõik need uudiskeelendid ka koha järgmises kirjakeelesõnaraamatus.

ÕS 1999 näitab kvalitatiivse nihke jätkuvat süvenemist. Põhitähelepanu all on seekord olnud substantiivse esikomponendiga verbid, mille hulk on muudega võrreldes rohkem kasvanud ja tähendus endisega võrreldes mitmekesisem. Otseselt võib ära tunda Valter Tauli soovitatud sünteetilise iseloomuga moodustumustreid.

Produktiivse seosetüübina on esile tõusnud tegevuse väljendamine vahendi kaudu: *sõnamaalima* 'sõnadega maalima', *šabloonladuma* 'šablooni järgi laduma' (müüri), *õhkjahutama* (TEH) 'õhu abil jahutama', *tuultolmlema* (BOT) 'tuule abil tolmlama', nii ka *putuktolmlema* (BOT), *käsiikiimlema*, *nõeltöötlemata*, *riistvõimlema* (SPORT) jm. Leidub ka näiteid, kus põhiverbile eelnev substantiiv märgib kohta (*jääpurjetama* 'jää purjetama') või viisi (*paremusjärjestama*) vm. Üldjuhul on esikomponent nominatiivis ja tähendussuhe jääb implitsiitseks.

Oluline muutus on 1976. aasta ÕS-iga võrreldes see, et on märgata soovi mõjutada üldkeelset kasutust. Ühelt poolt avaldub see asjaolus, et juurde on tulnud tähenduse poolest üldkeelde kuuluvaid uusi liitverbe. Teisalt aga selles, et ilma erialamärgendita esitatakse ka niisuguseid verbe, millele eelmises sõnaraamatus vastab terminimärgendiga liitdeverbaal.

⁸¹ T. Erelt, Väike uudissõnastik. Tallinn, 1983.

Leidub isegi näiteid, kus liitdeverbaal on terminimärgendi säilitanud, kuid uus keelend – liitverb – on antud puhta üldkeelesõnana: vrd *kujundujuma* ja *kujundujumine* SPORT.

Tabel 6.

PÖÖRDMOODUSTUS

ALUS-SUBSTANTIIV	LIITDEVERBAAL: subst+subst ÕS 1976, 1960	VERB: subst+verb ÕS 1999
ilu	ilu+lugeja, ilu+lugemine VAN	ilu+lugema
jää	jää+purjetamine SPORT	jää+purjetama SPORT
kujund	kujund+ujumine SPORT	kujund+ujuma
käsi	käsi+kiimlus MED	käsi+kiimlema
mineraal	mineraal+väetis PÖLLUM	mineraal+väetama
paremus	paremus+järjestus	paremus+järjestama
puri	puri+lend, puri+lendur, puri+lennuk	puri+lendama
raadio	raadio+peilimine	raadio+peilima
rull	rull+uisutamine SPORT	rull+uisutama
rööv	rööv+küttimine	rööv+küttima
ahter	ahter+traalimine KAL	ahter+traalima KAL
jää	jää+purjetamine SPORT	jää+purjetama SPORT
putukas	putuk+tolmleja BOT putuk+tolmlemine BOT	putuk+tolmlema BOT
riist	riist+võimlemine SPORT	riist+võimlema SPORT
tuul	tuul+tolmleja, tuul+tolmlemine BOT	tuul+tolmlema BOT
valgus	valgus+kopeerimine TEH	valgus+kopeerima TEH
õhk	õhk+jahutus, õhk+jahuti TEH	õhk+jahutama TEH
LIITMINE		
amatöör	—	amatöör+filmima
eelis	—	eelis+arendama
nõel	—	nõel+töötlemata
sõna	—	sõna+maalima
šabloon	—	šabloon+laduma
vesi	—	vesi+lõhustama KEEM
	—	vesi+lõhustuma KEEM
video	—	video+lindistama
	—	video+salvestama

Ka muu esikomponendiga uudiskeelendite hulgas on ilma erialamärgendita sõnu, mis nii oma sisu kui ka ehituse poolest mõjuvad pigem oskus- kui üldkeelesõnadena.

Näiteks: *biologunema* 'bioloogiliselt lagunema', *eelarvestama* 'eelarvet koostama' (?), *esmaerastama*, *esmamunitsipaliseerima*, *esmaprivatiseerima*, *kiirkirjutama* 'stenografeerima' (nt kiirkirjutatud protokoll), *kiirkuivatama*, *külm töötlema*, *peenjahvatama*, *peentöötlema*, *sundevakueerima*, *sürdlaaduma*, *sürdsegunema*, *sürdvärvuma* (sürd- 'väljendab protsessi pöördkulgemist'), *taasmunitsipaliseerima*, *vaegarenema*.

Mõnel juhul on eelmises sõnastikus oskussõnana esitatud verb terminimärgendi kaotanud ja muutunud üldkeelesõnaks: *fotosünteesima* (1976 BOT), *kaitsepookima* (1976 MED), *kaitseüstima* (1976 MED), *kuivpuurima* (1976 MÄEND), *siirdistutama* (1976 BIOL, MED), *sügavkünda* (1976 PÖLLUM), *sügavvähk* (1976 PÖLLUM, AIAND), *taandarenema* (1976 BIOL), *taastootma* (1976 MAJ).

Eelnevast järeldub, et kahe viimase sõnaraamatuga (ÕS 1976, ÕS 1999) on kõige arvukamalt lisandunud substantiivse ja adjektiivse esikomponendiga liitüvelisi verbe. Ehk teisiti öeldes: areng on liikunud varasemaga võrreldes grammatiliselt erandliku struktuuriga keelendite suunas. Ühtlasi tä-

hendab see, et eesti kirjakeel on tugevasti suunatud sünteetilisema väljenduslaadi poole.

Oma markeerituse tõttu tekitab niisuguse ehitusega liitverbi finiiivormide kasutamine praegu sageli veel võõristust. Edaspidist arengut on raske prognoosida, sest moodustumallide produktiivsuse kasv või kahanemine võib oleneda erinevate asjaolude koosmõjust. Seni toimunud muutusi on mõjutanud nii keelesisesed kui ka keelevälised tegurid. Väga olulist osa on etendanud analoogia.

Analoogiamallide ülemäärast aktiivsust hoiab harilikult raames keele seesmine norm, reguleerides keelekasutust piirangute kaudu, mis kujundavad kasutaja keeletunde. Keelekasutaja on üldjuhul valmis neutraalset normi ületama vaid kindla vajaduse korral: kui eesmärgiks on mingis mõttes eristuda, tähelepanu äratada või keskmisest suuremat ökonoomiat saavutada. Vajalikud vahendid on keeles selleks puhuks vaikimisi olemas. Nii püsib loomulik keelesüsteem tasakaalustatud muutusseisus.

Kui peajoonest lahknevate analoogiamallide toimet välise mõjuga tahtlikult suurendada, siis nõrgeneb keelenorm paratamatult, sest loomulik seesmine tasakaal on häiritud. Keelekorralduse käigus, oskuskeele arendamise vahendeid kogu kirjakeelele suunates võib niisugune olukord kergesti tekkida. Et oskuskeel on oma eripära tõttu olulisel määral tehiskeelevorm, siis on üldkeele ja oskuskeele piiri hoidmine vajalik, sest vastasel korral kandub see tehiskelgus ka üldkeelde, mõjutades paratamatult keele grammatilist süsteemi.

Liitverbide kasutamine ja areng ongi eriti just viimase veerandsajandi jooksul selles suunas liikunud ja oskussõnavara arendamisest tulenevad vajadused on seda tugevasti mõjutanud. Muutus on haaranud juba grammatilise süsteemi keskpunkti, verbi. Uue arengu teenistusse on rakendunud korraga mitu väga suure potentsiaaliga moodustumalli, mis kõik toodavad uute samalaadsete keelendite kaudu süsteemi muutumist. Praktiliselt iga uue verbi kõrvale on valmis astuma suur hulk potentsiaalseid sama tüüpi keelenditeid. Nii näiteks võivad verbidele esikomponendiga *ilu-* – *ilulugema*, *iluuisutama*, *iluvõimlema* – lisanduda *ilukirjutama* (← *ilukiri*), *ilukõnelema* (← *ilukõne*), *iluravima* (← *iluravi*), *iluõmblema* (← *iluõmblemine*), *ilukõitma* (← *ilukõide*). Ka sama põhiosa võib tekitada lisa: rühm *ilu-*, *riist-*, *sportvõimlema* võib täieneda selliste uute potentsiaalsete keelenditega nagu näiteks *aeroob-*, *nais-*, *ravi-*, *virgutus-*, *võhmvõimlema* jne. Kas ja kuivõrd on seda laadi finiiivormid eesti keeles, eriti üldkeeles vajalikud ja otstarbekad? Nad võimaldavad muuta väljenduse kompaktsemaks ja see on nende hea külg. Kuid siin võib ette tulla ka ootamatuid muutusi. Verb on oma loomu poolest mitmepalgeline kategooria, kus paradigma liikmed võivad väga erinevalt käituda. Ka sõnamoodustuse aspektist. Uusi, kogu verbiparadigmat haaravaid moodustusviise teadlikult välja pakkudes tasuks ilmselt kõiki sellega kaasnedu võivaid arenguid enne hoolikalt analüüsida.

Lõpetuseks

Eesti kirjakeele arengut on oluliselt mõjutanud asjaolu, et teaduskeele süstemaatilise kujundamisega hakati intensiivselt tegelema ajal, kui kirjakeel oli kultuurkeelena alles noor. Et ta raamid olid siis veel kasvavad ja järeleandlikud, avaldas terminoloogiatöö märgatavat mõju kogu keele struktuurile. Seda on tugevdanud ajaolu, et enamik eesti keele korraldajaist on algusest saadik olnud kas kõigepealt või ühtlasi ka terminoloogid. Seetõttu on oskuskeele arendamise põhimõtteid ja vahendeid otsekui loomulikult üle kan-

tud ka üldkeelde. Oskuskeeles vajalikku süsteemsust, täpsust ja ökonoomiat on püütud saavutada kirjakeeles tervikuna, arvestamata selle polüfunktsionaalset iseloomu. Nii leksikaalse kui ka grammatilise normi kujundamisel ilmneb tugev oskuskeele mõju, mis näitab, et arengut on sihipäraselt suunatud. Selle tulemusena on kirjakeel mitmes mõttes lahknenud tegelikust keelekasutusest, põhjustades puhuti isegi väga teravat poleemikat.

Viimase sajandi jooksul on toimunud järjest intensiivsem areng sünteetilise väljenduslaadi poole, mille tähelepanuväärseks avalduseks on uue sõnamoodustusviisi kasutuselevõtt. See on verbide pöördmoodustus liitdeverbaalist, mis omakorda võib mõjutada juba ka keele süntaktilist iseloomu.

Kogu vaadeldud küsimuste ring taandub lõppkokkuvõttes ühele ja samale põhjalikumal arutlust ja uurimist väärivale üldprobleemile, milleks on leksikaalsete ja grammatiliste vahendite varieeruvus kirjakeeles. Siit omakorda tuleneb aga veelgi põhimõttelisem küsimus: vajadus keelekorralduse, sealhulgas sõnavarakorralduse teoreetiliste aluste järele. See iseenesest ei ole mingi eriline avastus, sest viimase poole sajandi jooksul on samale probleemile korduvalt tähelepanu juhitud.

Praeguseks on eesti kirjakeele areng jõudnud stabiilsesse järku, kus võib rahulikult tehtule tagasi vaadata ja põhimõtteliste küsimuste üle sügavamalt aru pidada, milleks varem on aega ehk nappinud. Akadeemilise "Eesti keele sõnaraamatu" ilmumine on väärikas verstapost ja sobiv ajend, et asjaga alust teha.

VANA KAADER JÄREL-EESTI AJAL VÕIMALUSI PROOVIMAS*

MAIE KALDA

Mõiste või tingtermin *järel-eesti aeg* on võetud Madis Kõivult, kes kasutab seda oma Jaigi-essees aastate 1946–1949 kohta.¹ Ajapiirid olen nihutanud veidi ettepoole: sügis 1944 kuni 1948. aasta lõpp. Vana kaadri all mõistan neid enne 1940. aastat tuntuks saanud kirjanikke, kes jäid nii sõja ajaks kui ka pärast sõda kodumaale ja oleks tahtnud ning suutnud siin oma tööd jätkata.

Kui tagalast tulnud autorid olid enamjaolt luuletajad, siis valdav enamik prosaiste ja näitekirjanikke oli Eestis olnud (rääkimata sellest, et mitu kõige paremat läks pagulusse). Nendel tuli kas või sellepärast kirjutada lasta, et Loomingusse midagi panna oleks, kuid ka kirjanduselu juhtisikute ja -organite poolt ei olnud esialgu märgata sallimatut vahetegemist "meie" ja "teie" vahel. 11 proosa- ja draamaautori ning 6 luuletaja (vanuse järgi reastatult: M. Metsanurk, H. Raudsepp, F. Tuglas, O. Luts, M. Sillaots, R. Roht, P. Vallak, E. Krusten, P. Viiding, H. Talvik, R. Sirge, B. Alver, L. Kibuvits, L. Tigane, U. Masing, K. Merilaas, A. Sang) töönäitajate põhjal koostatud kirjandusliku töö/kohandumise võimaluste sortiment oli järgmine.

Tõlgiti ja seda peamiselt vene keelest (mida suutiski just vanem, tsaariajal koolihariduse saanud kaader). See oli kõige suurem ja garanteeritud sektor. Eriti Gorki eestindamise tööd jätkus tervele brigaadile. Teda tõlkis näiteks isegi Betti Alver – "Lapsepõlve" ja "Minu ülikoolid".

Mõnel kirjanikul õnnestus avaldada oma sotsiaalkriitilisemate teoste kordustrükke – neid oli vähe, kusjuures nende hulgas oli märkimisväärsel hulgal varasemat lastekirjandust. Aga kirjutati ka uusi lasteraamatuid. Eks ole ju didaktilisus – nõukoguliku kirjanduskäsituse A ja O – selles valdkonnas loomulik.

Uued romaanid, nii vähe kui neid ka ilmus või pooleli jäi, olid perekonnaromaanid. Nende lõpp ajastati juunisse 1940 või sügisesse 1944, mis tähendas mõistagi "kohandumist"; Kibuvitsa "Leinapajude" katkendis² on tegevusaeg, punase 1905. aasta suvi, kuupäevaliselt markeeritud. Perekonnaromaan oli 1930-ndate A. H. Tammsaare, A. Jakobsoni, A. Mälgu loomingu jätk, millest juba K. Ristikivi distantseerus. Seega kirjandusprotsessi sei-

* Artikkel põhineb Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse ning Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli konverentsil "Kohandumise märgid" Tallinnas 20. aprillil 2001 peetud ettekandel.

¹ M. Kõiv, Juhan Jaik. Vihmatark ja Luudermikk. – Looming 1999, nr 2, lk 273–274.

² L. Kibuvits, Kaks suremist (Peatükk romaanist "Leinapajud"). – Looming 1946, nr 2, lk 164–186; lühema katkendi oli avaldanud Sirp ja Vasar 8. IX 1945. Kirjaniku enese teatel töötas ta käsikirja kallal 1938. aastast alates. "Tahan kirja panna kolme suguvõsa naise kannatused ja rõõmud. See on lugu vanaemast, kes maatamehe naisena astus vene usku, et saada selle tasuks nn. hingemaad ja kes kogu oma elu kannatas kahtluse all, kas ta oli selle sammu astunud õieti või ei. Tema tütre, kes linna sattudes satub ühtlasi saksastamise ohtu. [...] Kuid siiski on temas tubli talupoja tuum tugevam – ta hakkab juba tundma saksaluse õiget palet. Aga vanaema tütre tütar ei taha olla enam alandlik leinapaju, vaid võitleja ja inimene. Muidugi, esialgu jäävadki mu "Leinapajud" leinama, sest käsikirja lõpetamiseks ei jätku vastavat aega." (Leida Kibuvits jutustab endast. – Sirp ja Vasar 10. III 1945, nr 10.) Autor vangistati 1950. aastal ja viidi Siberisse. Selleks ajaks, kui Leida Kibuvitsa nimi teatmekirjandusse naasis, oli tema kunagine poolelijäänud teos unustatud. Alles "Eesti kirjarahva leksikoni" (1995) märksõnaartiklis võttis O. Kruus selle arvele.

sukohast nii väga kahetsusväärne ei ole, et kriitika need, J. Semperi terminiga "koodanliku realismi tooted", maha karjus.

Avaldati m e m u a a r e, mis oli paratamatu ja loomulik võimalus/ettekääne kirjutada mineviku ainel. Oma lapsepõlve ja päritolu oskas vana kaader disponeerida nõnda pikaliselt, et enamasti ei jõutud kaugemale esimestest kooliaastatest. Juhtkriitika nõudis aga kärealt juba 1946. aastal kirjutamist vahetu kaasaja ainel. Sealjuures olid ettekirjutused ja piirangud, normid ja tabud, mida esitati olevikuainelisele teosele, ühitamatus vastuolus nende realismiprintsiipidega ja kunstikriteeriumidega, mida vana kaader oli aktsepteerinud ja järgida püüdnud kogu oma varasemas loometöös. Lihtsam kui ilukirjandusžanris "helget olevikku" näidata oli avaldada aeg-ajalt (lojaalsuse märgiks) vastava sisuga publitsistikanupp.

Samuti võis, vähemalt osaliselt, sellise ideelise kompenseerimise teenistusse kuuluda rõhutatud s a k s a v a s t a s u s. Äsjase Saksa okupatsiooni vee-töödest, okupantide julmuse, ahnuse ja ülbuse teemal kirjutas nii uus kui ka vana kaader. Memuaaridest omakorda paistab silma, et veel venestusaega ulatuva isikliku kogemusega kirjanikud pidasid (balti)sakslasi eesti rahva eksistentsile ohtlikumaks vaenlaseks kui venelasi. H. Raudsepp rõhutas: "Kuidas me ka muidu tsaarivalitsuse venestamispoliitikat hindame, ent saksa keele väljatõrjumine riigikeele poolt õppeasutistes, omavalitsuses, ametlikus läbikäimises jne. pani saksa olluse mõjuvõimu Baltikumis tugevasti kõikumama."³ Ja F. Tuglas on kirjutanud sajandivahetuse mentaliteedist: "Saksu vihati ja venestus oli vastukarva nähtus."⁴

Nendele n-ö tüüpvõimalustele lisaks leiti ning kasutati ka isikupäraseid, mittestandardseid taktikaid. Tulemused ja tagasimõjud kirjanike elukäigule nii järel-eesti kui ka totaalse stalinismi aastatel ei olnud üksikisikuti tihti-peale ootuspärased. K o o n d a n d m e d ülalloetletud 17 kirjaniku k ä e k ä i g u k o h t a on järgmised.

Neli isikut arreteeriti ja saadeti Siberisse. Kodus sattus põlu alla kuus autorit, eneseisolatsiooni jäi üks. Neutraalse poliitilise staatusega olid kaks kirjanikku: Richard Roht ja teatud mõttes erandliku saatusega Peet Vallak. Tema 3-köiteline valikkogu "Vilja mitmest salvest" (1945–1948) oli oma aja väga positiivne pretsedent. Siiski taheti Vallakultki patukahetsust 1949. aasta Loomingu vastavasse rubriiki. See on lühike, pealkirjata ja väarikas – seda olevat aidanud kirjutada D. Palgi⁵ –, kaasa arvatud etiketikohane lubadus kujutada elunähtusi "märksa õigema pilguga" ja reservatsioon "kui mu tervislik seisukord edaspidi lubab".⁶ Teatmeteos mainib küll veel "Klim Samgini elu" I osa tõlget (1950, koos abikaasa Marje Pedajasega), aga Vallaku tervis ei paranenudki enam.⁷ Kaks autorit, kellest teine 1949 diskvalifitseeriti, said NLKP liikmeks ja keskastme kirjandus- resp. ajakirjandusametnikeks. Kahes kirjanikus – Erni Krustenis ja Rudolf Sirges – on algusest peale tunda otsustavust jääda kirjanikuks kõige kiuste. Kohandumised, mis eriti Sirgel mõ-

³ H. R a u d s e p p, Minu esimesed kodud. Mälestused I. Tallinn, 1947, lk 20.

⁴ F. T u g l a s, Mälestused. Tallinn, 1960, lk 86.

⁵ E. Lillemetsa suuline teade konverentsil "Kohandumise märgid" 20. aprillil 2001.

⁶ P. V a l l a k, *** (Kirjanduse- ja kunstipärandi enesekriitikat). – Looming 1949, nr 2, lk 236.

⁷ 1954. a suvest on selle kohta Tuglase tunnistus: "Jälgisin paari päeva jooksul Vallaku seisukorda: ta on täitsa normaalne, kuid ei mäleta õieti midagi. On lõbus, naeratab pidevalt ja naerab teiste naljadele, vastab aga ainult küsimustele ega alga ise kunagi juttu. Ta rääkimised piirduvad paari lausega, – siis on ta jutuaine juba unustanud. Ta teeb peamiselt seda, mida käseb naine, kui aga seda hetkeks lähedal pole, siis näib abituna nagu laps. Hiljuti olevat ta katoliku kiriku juures ära eksinud ja oma lähedast kodu mitte kuidagi üles leidnud. Tema seisundisse näib olevat mõjunud ka mingi pidev ja võitmatu t u h i r m [minu sõrendus – M. K.]." (F. T u g l a s, Eluloolisi märkmeid II. 1944–1959. Litteraria 12. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1997, lk 58–59.)

nes jutus paistavad parodeerivad ametlikku esteetikat, olid seega strateegilised. Kummastki pole teada, et nad oleksid kedagi teist kahjustanud. Täie au sees olid Oskar Luts ja Friedebert Tuglas, nendest Luts lõpuni, Tuglas aastatel 1944–1949.

Edasi vaatlen lähemalt nelja kõige vanemat kirjanikku – mida tegid ja kuidas olid lood kohandumisega.

1. Mait Metsanurk (Eduard Hubel, 1879–1957). Temal olid hinge peal patud mõlemast "Ammukaarest" – "Kalmud metsas" ja "Dora Praats". Nagu Rudolf Sirge mäletab, oli ta need 1944. aasta sügisel Kirjanike Liidu reanimereijatele ja paari kuu pärast ka intelligentsi konverentsil ära pihtinud, töökelepingu ja toidukaardi saanud.⁸ Looming avaldas 1945 nr 5/6 jutu "Elu algab uuesti" ja 1947 nr 6 katkendi romaanist "Suvine pööripäev" (mis tegi läbi 10-aastase toimetamise kanossa, nõnda et lõpuks 1957. aastal raamatuna ilmudes oli sellest eluvaim viimteni välja destilleeritud), 1946. aastal ilmus memuaariraamat "Tee algul". Metsanurk ja Hugo Raudsepp käisid esimestel sõjajärgsetel aastatel marksismi-leninismi õhtuülikoolis ja tegid seal tõsist tööd.⁹ Kui Kirjanike Liit tuli 14. septembril 1946 kokku, et resoneerida ajakirju Zvezda ja Leningrad tabanud parteilisele hukkamõistule, oli ka Eduard Hubel nende 14 kirjaniku ja kriitiku seas, kes "arvustavalt ja ennastarvustavalt" sõna võtsid.¹⁰ Koosoleku refereeringust¹¹ ja asjade edasisest käigust nähtub, et reageeriti (reageerimata jätta olnuks sündsusetu) sedakorda veel võrdlemisi formaalselt. Järele-eestilikku kirjanduskliimat see otsus oluliselt ei karmistanud. Jäised tuuled hakkasid puhuma 1949, kui Looming avaldas oma veebruarinumbris 28. jaanuari Pravda artikli "Ühest antipatriootlikust teatrikriitikute rühmast", varustatult väga konkreetse kohaliku saatematerjaliga, sh nelja loovisiku (Metsanurga, Raudsepa, Vallaku, Ado Vabbe) ümberhinnangutega oma varasemale loomingule. Metsanurga "autometatekstis" on üks natuke sant koht, nimelt 1917. aasta kontekstis: "Mobiliseerus küll rühm poeete, mõni prosaistki hulgas, aga mitte sõnarelvaga võitlemiseks siitvõi sealtpoolt, vaid "esteetilise nälja" kustutamiseks. Ma mõtlen "Siuru" rühma. Mina ei sobinud sinna: ma pole kunagi esteetiliselt nälga mõistnud kustutada, ja teiseks, ma ei mõista boheemitseda."¹² Tõsi kõik, aga võinuks olla Tuglase ja Semperi suhtes mitte ainult kollegiaalsem (kes ütleb, et näiteks Max Laosson ei saanud just siit endale viljakat ideed), vaid ka diplomaatilisem. Ent see polnud Eduard Hubeli tugev külg, mitte asjata ei kujuta Otto Krusteni klassikaline karikatuur 1928. aastast teda siilina. Siiski veel 1949 taotles EN Kirjanike Liidu juhatus Metsanurgale pensioni¹³ ja 1950 ilmus tema tõlgitud Gorki "Matvei Kožemjakini elu". Edasi aga – seitsmeaastane tühik ja öövahiamet. Sellele faktile kui eesti kirjanduselu häbiplekile osutas J. V. Veski ühel sulaaja alguse foorumil.

2. Hugo Raudsepp (1883–1952). "Vaheliku vapustuste" pärast Tartus elamise keelu saanud, majutati ta 1944. aasta sügisel Tallinnas Kivimäel

⁸ R. Sirge, Kirjanike Liitu taastamas. – Eilsest tänasesse. Mälestuste kogumik. Tallinn, 1965, lk 386. Arvatavasti peab Sirge silmas 28.–29. jaanuaril 1945 Tallinnas toimunud üritust, kuhu saabus üle 700 delegaadi kogu Eestist ja mida press nimetas kongressiks. Teisel päeval sõnavõtnute loetelus leidub tööpoolest ka "kirjanik Mait Metsanurk" (vt I Eesti NSV intelligentsi kongressilt. – Sirp ja Vasar 3. II 1945, nr 5).

⁹ Kaasõppija D. Vaarandi teatel 3. VI 2001.

¹⁰ F. Tuglas, Eluloolisi märkmeid II. 1944–1959, lk 29.

¹¹ Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu liikmete üldkoosolekult. – Looming 1946, nr 9, lk 1086–1087.

¹² M. Metsanurk, Ideoloogilises labürindis. – Looming 1949, nr 2, lk 225.

¹³ Sellekohase otsuse tegi juhatus J. Semperi ettepanekul 3. septembril 1949, motiveerides taotlust E. Hubeli vanuse ja haigusega. – ERA, f R-1765, n 1, s 36b, l 77.

kommunaalkorterisse, mida jagas Jaan ja Hilda Kärneriga.¹⁴ Raudsepp kirjutas ning avaldas 1946–1949 kolm täispikka komöödiat, mis lavastati kutselistes teatrites, kaks näidendit amatööridele ja memuaarsete "Minu esimesed kodud". Arreteeriti mais 1951, surnud Siberis 16. septembril 1952.

Raudsepp pidas end nõukogude tegelikkuses üleval, nagu elaks demokraatlikus riigis. Nõukogude võimule polnud ta tänu võlgu isegi mitte korralike olmetingimuste eest, vastse tallinlasena juhtis ka reporteri tähelepanu oma viletsatele korterioludele ("ei vasta mu soovidele, mida sean loomingut soodustava ümbruse suhtes"). Pajatas mõnuga "Vaheliku vapustuste" lavasaatusest Saksa võimu all ("nagu ütleb eesti vanasõna, et see karjub, kelle king pigistab"), käsi hõõrudes, et "kolme korraga jõudsid siiski kõik näha, kes tahtsid".¹⁵ Käsi kirja tal endal alles ei olevat ja kahtles, et vaevalt ka kellelgi teisel. Kas lootis ta tõemeeli, et see ei ilmugi välja ning jäädakse uskuma autori tõlgendust, nagu oleks tegemist ainult sakslaste tõgamisega? Kuid miks ei võinud sisemise vabaduse tunnet anda paljalt teadmine, et tegu oli tehtud ja tagasivõtmatu. Ilmselgelt ei olnud ta ennast ka loominguliselt ammandanud. Raudsepa viljakus neil aastail on imponeeriv, ei löönud teda reast välja tema uute näidendite lahmiv ja nõme-politiseeriv kriitikagi. Ega selles õigupoolest midagi päris uut olnud: juba 1930-ndate lõpupoole oli Raudsepp "Mikumärdi" poliitilise ümberkohendamise jms vangerduste pärast hurjutada saanud. Ta oli alati olnud teatripublikule kaasajast kirjutav kirjanik, kelle loojatüübisse oli juba kodeeritud hoolimatus klassikumaine ja ükskõiksus "kirjanduslukku pääsemise" suhtes.

Esimesed uued teosed, äsjase Saksa okupatsiooni oludes haritlaskeskonnas mängiv komöödia "Rotid" ja XIX sajandi lõpu küla tüpaaži, ambitsioonide ja kempluste keskele viidud "Tagatipu Tiisenoosen", jätkasid "Vaheliku vapustuste" põhiteemat selle piiranguga, et kui pops Vahelik kutsus lööma selga sirgu mõlema võõra suurvõimu ees, siis uutest näidendites on naeru all ainult sakste sabarakud. "Rotid" valmis tellitud tööna¹⁶ ja läks trükki suvel 1946, "Tiisenoosen" komöödiavõistluse kaudu sama aasta detsembris. "Tiisenoosen" sai peapremia ning P. Rummolt asjaliku tunnustava esitluse,¹⁷ mille see küll peatselt, EN kirjanike kongressi kaasettekandes, ära muutis, kooskõlaliseks Semperi peattetekandes antud lühihinnanguga Raudsepale¹⁸. See kongress oli küll enam pilvest pilvesse sähviva pikse moodi: teisedki kaasettekandjad N. Andresen, P. Viiding ja K. Taev noomisid ja kärkisid, aga lõpetasid ikka lootusega kritiseeritute meelearandusele. Komöödia alal andis Zvezda ja Leningradi kampaania siiski konkreetsemalt tunda – oli ju see sihitud koomilise kategoorias kirjutamise vastu.

"Rottide" paremad naljad sünnivad sakslaste sealihahhnuse arvel. See oli eluline ja üldrahvalikult tuntud, näitelaval küllalt osavalt vaenlase kuju maldav seik, aga juhtkriitika hakkas juba "tüüpilisuse" ja "halastamatu paljastamise" nõudjaks pöörama. Kas avab "Rotid" nende paljude silmad, keda pimestas "fašistide ohvitseride läikima-nühitud saapasäärte helk"? "Vaevalt. Pigem paneb ta sentimentaalselt ohkama, et oli kena veidravõitu ajakene, rahu tema põrmule!"¹⁹ Raudsepp eksis nimelt kõigis oma sõjajärgsetes teostes selle seaduse või normi vastu, et keegi aus ja sümpaatne tegelane pidi ära

¹⁴ R. Sirge, Kirjanike Liitu taastamas, lk 389, 391.

¹⁵ Vestlus kirjanik Hugo Raudsepaga. – Sirp ja Vasar 24. II 1945, nr 8.

¹⁶ Vestlus kirjanik Hugo Raudsepaga.

¹⁷ P. Rummo, Komöödiade võistlus. – Looming 1946, nr 6, lk 724.

¹⁸ J. Semper, Eesti nõukogude kirjanduse arenguteed ja ülesanded. – Looming 1947, nr 1/2, lk 27.

¹⁹ P. Rummo, Eesti näitekirjandus nõukogude aastail 1940–1946. – Looming 1947, nr 1/2, lk 78.

tapetama. Ma ei räägi Jakobsonist, temal on see kohustuslik element, aga seda kasutas ka vana kaader – nagu alibit või lojaalsuse märki. "Tiisenoosenile" pandi nüüd äkki süüks ka tema minevikuainet. Raudsepa 1940-ndate draamatoodangus ses mõttes tõepoolest erandlik, asetub "Tagatipu Tiisenoosen" aine- ja ajastulähedasena, võiks öelda isegi – paarikuna memuaarteose "Minu esimesed kodud" (1947) kõrvale. On ühiseid motiivegi, näiteks hobuselembus, mis komöödias jaburaks kultuseks arendatud. XIX sajandi lõpukümnendit taaselustanud "Minu esimesed kodud" jäi sünkroonkriitikas tähelepanuta. Rääkimata reaaltaustast, mille see teos annab Raudsepa rahvalikele komöödiatele, näitab autor end ka siin suure humoristi ja humanistina kõiges selles, mis puutub inimeste, sealhulgas iseene tundmisse. Oma ette huvipakkuv on eesti väikekodanluse sotsiaalpsühholoogiline iseloomustus, millele andmebaasiks autori enese värvikas suguvõsa.

Kuuletudes või kohandudes juhtkriitika karmile nõudele jätta minevikuained (mille all mõisteti ka paari aasta tagust elu Eestis) ja pühenduda heroilisele kaasajale, tegid mõned kirjanikud seda nõukogulike kaanonite niivõrd püüdliku järgimise teel, et asi läks juba kahtlaseks. See oli midagi (tollal veel sündimata) popkunsti võtte taolist. Raudsepp esitab komöödias "Tillereinu peremehed" (1948), mõistagi negatiivse leeri sepitsusena, sellise "ühismajapidamise kontseptsiooni", kus suur talu peremees korraldab uusmaasaajaks oma manulise ja seejärel vormistab naabrilt võõrandatava pool talu oma teise teenija nimele. Näidendi käsikiri oli ladumisele antud 24. novembril 1947, esimene kolhoos asutati Valjala vallas augustis 1947, ja keveldel 1948, "Tillereinu peremeeste" ilmumise aegu, oli Eestis 58 kolhoosi.

"Küpsuseksamis" (1949) näitab Raudsepp päris kolhoosi tegemist. Positiivne leer agiteerib niivõrd mannetus juhtkirjakeeles, et seda on Raudsepa dialoogivõimeid teades võimalik võtta ainult paroodiana. Kahest lihtkolhoosnikust üks on kerglane noormees, kes tõttas kolhoosi, et talupidamise mure kaelast ära saada, ja teine joodik, kel nõnda "tugev ühiskondlik tunne", et ta ei saa üksinda viina võtta, vaid ikka ja ainult kellegagi koos. "Küpsuseksam" (46 lk) on ladumisele antud 20. juunil, trükkimisele 29. juulil 1949.

Sama aasta veebruarikuu Loomingus ilmunud patukahetsuste kimbust on Raudsepa oma kõige pikem. Ladusas uue aja stampide keeles ja vulgaarsotsioloogia vaimus (väga võimalik, et kellegi anonüümseks jäänud konsultandi osavõtul), samas seda trotsiva allhoovusega käiakse läbi kogu tema draamalooming. "Popsipoeg on sulasena "roheline" ning tüürib tallu koduväiks. Teine sulane Ants unistab vürtsipoest linnas. Teenija Maie sipleb usu köidikuks. Karjatüdrukkuks on võetud mingi kas laiskuse pärast või kergete elukommete tõttu keskkoolist väljapudenenud agulitüdruk. See kokku ongi Mikumärdi proletariaat? Sellise "proletariaadiga" jääb näidend klassivõitluse seisukohast muidugi organiseerimata, seda pole kavatsatudki anda." "Vaheliku vapustuste" häda seisnevat selles, et "kirjanik, nii väga kui ka tahaks, ei leia popsile väljapääsu, ning seda pääsu polnudki kapitalismi raamides. Lahenduse tõi nõukogude kord, mis kulaku võimu kõrvaldas, popsile maa andis ja tegi ta ise oma elu peremeheks."²⁰ Kui oletada, et mõnel juhtival ideoloogil tekkis kahtlus, kas Raudsepa 1949. aasta tekstide püüdlikkus pole mitte võlalahuumor ja paroodia, siis igatahes ei sobinud sellise kahtlusega avalikkuse ette tulla. Uusi tuliseid süsi kogunes sel juhul muidugi irvitaja pea peale, aga tema sellest vist ei hoolinud.

²⁰ H. R a u d s e p p, Kriitilist tagasivaadet minu kodanliku aja kirjanduslikule toodangule. – Looming 1949, nr 2, lk 235, 230–231.

3. Friedebert Tuglas (1886–1971). 1946 ENSV rahvakirjanik, mis vahepeal tühistati, ja ENSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige, 1950–1953 totaalse põlu all.

Sõjaaeg oli Tuglasel uudisloomingu poolest tõhus olnud: "Viimne tervitus", mitu tööd proosa väikežanrides – nendest avaldas Loomingu toimetaja J. Kärner väikse miniatuuritsükli "Õisi mõtisklusi" taasilmuva ajakirja 1. numbris jaanuaris 1945 –, visandeid ja fragmente, "Esimene välisreis. Pagulasmälestusi Prantsusmaalt ja Itaaliast 1909–1910", mille viis kirjastusse 25. XI 1944. Pärast 1944. aasta novembrit enam uusloomingut ei tulnud, küll aga redigeeris ta tuglasliku hoolsusega kordustrukke, nõnda et võis 30. XII 1944 rahulolevalt kirja panna: "... olen pisut rohkem kui kuu aja jooksul tervenisti 5 raamatut trükivalmis teinud. Väga intensiivne tööjärg." Need viis olid: "Väikse Illimari" 3. trükk ja "Esimene välisreis", Juhan Liivi "Valitud jutud", Juhan Liivi "Luuletused" ja Tšehhovi valitud novellide 2. trükk (1. trükk oli Tuglase tõlkes ilmunud 1939).²¹ Edasi tuli veel kaks raamatut novellide kordustrükke: "Elu ja kangastused. Valitud novellid ja miniatuurid" 1946 (eelmine oli 1942) ja "Valitud jutud" 1948 (NB! termin *jutud*; see väheldane raamat koosnes n-ö sotsiaalsematest töödest, nagu "Hingemaa", "Hunt" ja "Meri"), ja siis tühik kuni "Illimari" 4. trükini 1955. Järelsõnadega Liivi ja Vilde teostele ning pika artikliga Vilde juubeliks asus Tuglas kohe 1945 ka oma "Kriitilise realismi" kirjutamisele. See ilmus osade kaupa Loomingus ja 1947 raamatuna. Tema krestomaatiline A. Tolstoi "Peeter Esimese" 1000-leheküljeline tõlge ilmus 1948–1949 ja juba 1952. aastal tehti sellest kordustrükk.

Mitte ainult intensiivne kirjanduslik töö, vaid ka kvantum esinduskohustusi kuulus Tuglase eluringi järele-eesti ajal. Uued juhtorganid ja -isikud reserveerisid talle nüüdki kui mitte "paavsti", siis ikkagi väga auväärse esindusisiku rolli. Nigol Andresen oli vaevalt Eestisse naasnud, kui otsis Tuglase 9. oktoobril Uusnast üles, et saada Sirbi ja Vasara avanumbri jaoks – see ilmus 14. oktoobril – tervitus tagalast tulnud kolleegidele. (Andresen oli ilmselt ka see, kes hoolt kandis, et Tuglase kirjanduslik käekäik nagu ka ümberasumine Nõmmele nõnda valutult laabusid. Andresenit hästi tundnud isikud kinnitavad, et ta tegi seda suurest austusest Tuglase vastu, kelle looming vastas tema kirjanduslikule ideaalile.) Avasõnad ja pöördumised kirjanike tähtsündmustel ja foorumitel (järelehüüded kolleegidele Sütistele ja Vares-Barbarusele, "Koidula kalmul" 11. augustil 1946 Metsakalmistul – kes siis veel, kui mitte tema! –, intelligentsi kongressil jaanuaris 1945, EN Kirjanike Liidu kongressil novembris 1946), aga ka näiteks "Viis võiduaastat" 20. juulil 1945 või paar kuud hiljem Tallinna "vabastamise" 1. aastapäeval, üleskutse "Teadlikult ja üksmeelselt" valimiskastide juurde 9. veebruaril 1946 või lühikirjutis "7. november 1947". Pole kahtlust, et need olid tellimustööd, ega ole teada, kuidas need talt kätte saadi. Aga kuni Tuglaselt taheti, polnud asi veel kõige halvem. Ta ise jättis need kirjatükid (paari erandiga) oma kogutud teostesse mõistagi kaasa võtmata, aga Endel Sõgel kogus ja pani neist Tuglase 100. sünniaastapäeva puhuks kokku pisikesse raamatu "Meie tee viib edasi". Oma mustade kaante ja erepunaste sisekaantega (J. Kaarma kujundus) on see iseenesest silmale ilus, ometi suhtus kirjandusintelligents Sõgla tembusse kui taktituse tippu. Nii või teisiti, nüüd võiks kriteeriumiks olla, et Tuglas ei teinud nende nupukestega mitte kellelegi kahju.

Tuglase ja Raudsepa kohandumised olid niisiis suuresti erinevad, nagu olid erinevad, kui mitte diametraalsed, ka kummagi kirjanikukreedo ja loomemeetod. Sealjuures elu- ja isikulooliselt on neil paljugi ühtelangevat (vrd

²¹ F. Tuglas, Eluloolisi märkmeid II. 1944–1959, lk 18–19.

sotsiaalne ja geograafiline päritolu, lapsepõlvine kasvukeskkond, hariduskäik, viljakus kriitika ja esseistika alal), loojatüüp ja loominguloo rütmid aga vastupidised. Raudsepp realistliku draamakirjanikuna õigupoolest alles alustas sellal, kui Tuglas oma uusromantilise novellistikaga lõpule jõudis. Tuglas oli noorpõlves olnud vangis ja paguluses. Raudsepal nõudis jagusaamine väga raskest haigusest mitu aastat keskeast; tema eluhoiak oli vastavalt stoilisem, elu põhiväärtuste pingerida teistsugune ja suhe oma ilukirjandusloominguga üldsegi mitte pühalik või sakraliseeritud nagu Tuglasel. Selle vastupidisuse oli Raudsepp ise uljalt läbi töötanud tervelt kolmes teoses ("Ameerika Kristus", "Johannes Niglase avantüür", "Viimne eurooplane"). Ta oli sundimatult kohandanud oma vanu ja uusi näidendeid Pätsi ajale, samal ajal kui Tuglas tarvitas vastavat fraseoloogiat ainult mõnes riikliku kultuuri-sündmuse puhulises peokõnes.

Tuglase allaheitlikkusest 1940. a suvel Eesti Kirjanduse Seltsi ähvardavale likvideerimisele kirjutab pealtnägija: "...F. Tuglas oli skeptiline. Tal oli suur usk Nõukogude Liidu võimusse ja ta pidas kõike ajalooliseks pöördeks, millest ei ole tagasipöördumist. Peaküsimus oli, kuidas uues korras end sisse seada. Nojah, kirjutada ju võib, kuid... kas allakirjutajad ei tee endale lihtsalt kahju? See oli sõbralik hoiatus."²² Ja muidugi mitte valehoiatus. Tuglas ise toimis ettevaatlikult ka Saksa okupatsiooni ajal. Tartu mahapõletamisestki kirjutab alles siis, kui katastroofitunne laskis end juba vormida kõrglühiliseks proosaks, samal ajal kui Raudsepp naeris "Vaheliku vapustustega" näkku mõlemale okupatsioonivõimule. Kas ei tühista just see teos kriitika heietused Raudsepa nn eetilise relativismist?

4. Oskar Luts (1887–23. III 1953), esimene ENSV rahvakirjanik (1945). Ainus uudisteos, "Jüri Pügal" (1945), sai kriitika käest armetult klobida. Vähe anti kõnealustel aastatel ka tema teoste kordustrukke: lastele "Nukitsamees" ja "Lauka poiste ootamatu teekond" 1945, parandatud pealkirjaga "Kevad" 1949 (eelmised, 5. ja 6. trükk olid ilmunud vastavalt 1943 Tartus ja 1947 Vadstenas). Samuti vähe lavastusi: "Suvi" detsembris 1944 Ugalas, "Paunvere" 1946 Draamateatris (lavastaja A. Mering), "Onu paremad päevad", "Ärimehed" ja "Kapsapea" Vanemuises 1946 (K. Ird), "Ülemiste vanake" 1947 Nõmme Kultuurimajas. Aga 60. sünnipäeval 1947 tervitas ajakirjandus Lutsu 49 kirjutisega. Tema põhiväljundiks olid vested, lühipalad, katkendid, õn-nistussõnad laulupidudele, dekaadidele, esimesel koolipäeval, arvukalt sõnavõtte rahu kaitseks jms ajalehtedes, peamiselt Tartu omas, aga ka Sirbis ja Vasaras ning eestivene ajakirjanduses: 1945 – 15 kirjatükki, 1946 – 4, 1947 – 5, 1948 – 5, 1949 – 9 (siitpeale peamiselt lastele ja koolinoortele), 1950 – 6, 1951 – 4, 1952 – 6 (29. mail koguni olukirjeldus "Lastesõimes").²³ Nii nagu isalikule rahvakirjanikule kohane. Ja ei ütleks, et see pudi-padi oli täiesti mõttetu kohandumine. Teine rahvakirjanik Tuglas tegi ju sama n-ö kõrgemal tasandil. Luts oli oma rahva kaitseingel, Lutsu nimelt ei võtnud auras mitte miski. Ta võis teha ja kirjutada mida tahtis, peaasi et endast märku andis. Tegigi, näiteks käis Tartumaa parteikomitees Max Laossoni vastuvõtutunnis rubla küsimas, kui see oli seal lühikest aega esimene sekretär. Ja suri ka kohe varsti pärast Stalini surma.

²² D. P a l g i, Murduvas maailmas. Mälestusi. – Loomingu Raamatukogu 1994, nr 1–4. Tallinn: Perioodika, lk 170–171.

²³ Oskar Luts. Kirjandusnimestik ning elu ja loomingu ülevaade. Koostanud K. Tohver. Tallinn, 1986.

ES PEAB PIDAMA

Ma tulen veel kord tagasi probleemi juurde, mis mind mõnda aega on vaevanud: eesti keele kindla kõneviisi eitava kõne lihtajad, mis on moodustatud *e-* (*i-*)tüvelise eitussõna abil. Õieti see, kuidas neid kasutatakse eesti keele vanimates kirjapanekutes. Vaadake ometi, mis nad kirjutavad! Kas tõesti keegi neist ei osanud vähegi korralikult eesti keelt? Ma võtan kätte uusima väljaande kõige vanemate, s.t XIII–XVI sajandi tekstidega.¹ Raske on siit leida tänapäevast kasutust, kus olevikuline peaverb on lõputa, seega pelga sõnatüve kujul. Kuigi mõni siiski leidub: Katekismus *eb pidda.... möeda olema* 'ei pea.... möödas olema' (rida 58, väljaande leheküljel 68), *eb pidda.... wöyma* 'ei pea.... võima' (r 70/71, lk 68), *eb taha* (r 132, lk 72), *meye emme wöy* 'meie ei või' (r 133, lk 72), Boierus *ei ole.... täydehtut* 'ei ole.... täidetud' (r 4/5, lk 89).

Seevastu on järjest selliseid olevikuvorme nagu Kiri *ep pehep* 'ei pea' (sõna-sõnalt 'ei peab', r 15, lk 64), *en thohome* 'me ei tohi' ('ei tohime', r 19, lk 64), *meye eb hedta yeme* 'meie ei jää häтта' ('meie ei häтта jääme', r 156, lk 73), Liivimaa talurahva õigus *ep woip.... sahte* 'ei või.... saata' ('ei võib.... saata', r 12/13, lk 77), Völcker *Sina ei pehat* 'sina ei pea' ('sina ei pead', r 37, lk 84), *Sina ei peat sama* 'sina ei pea saama' ('sina ei pead saama', r 39, 45, 46, 48, 49, 51, lk 84 ja r 53, lk 86), Boierus *Ey mötlate* 'te ei mõtle' ('ei mõtlete', r 36/37, lk 90, 92), Auerbach *ey woyme* 'meie ei või' ('ei võime', r 29/30, lk 94/95). Lisaks kasutatakse eitussõna *ep* minevikuväljendamiseks minevikuvormilise verbiga: Katekismus *eb.... oly* 'ei.... olnud' ('ei.... oli', r 21/22, lk 68), *eb tachtis.... otada* 'ei tahtnud.... oodata' ('ei tahtis.... oodata', r 113/114, lk 70/71).

XVII sajandil pole asi palju parem,

¹ E. Ehasalu, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo, Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu, 1997.

näiteks Mülleril ja Gösekenil, kes pidid küll üsna head eesti keele tundjad olema. Mul on ees omaaegne "Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739". Ja mida me näeme? Ühelt poolt üldiselt tänapäevane oleviku kasutus (*ei* asemel küll osalt *ep* ~ *eb*), näiteks Müller *eb olle.... mitte tarvis* 'ei ole.... mitte vaja' (r 12, lk 6), Göseken *ep olle Keh* 'ei ole käes' (lk 147).

Seda näeme ka teistel tollastel autoritel, kellel leidub küll tänapäevaseid olevikuvorme, näiteks Rossihnius *ei ole mitte* (r 7/8, lk 32), Gutsclaff *minna.... ei wöi.... mitte tehta* 'mina.... ei või.... mitte teada' (r 8/9, lk 105), *Ei pea teije teggema* (r 4, lk 111), Saaremaa käsikiri *ep.... ole* (r 30, lk 131), Kohtuvanne *mina ei-tahha* (r 3/4, lk 137), Saleman *Ep nuchtle* (lk 143), Adrian Virginius *ei wöi teije* (r 32, lk 175), Forselius *ep pea mit-te.... ol-le-ma* (lk 240), Kuninglik käsk *ei te* 'ei tee' (lk 266), Käsiraamat *ei pea.... jääma* (lk 273).²

Tänapäeva normaalsele murdelisele kasutusele vastavad osalt ka eitussõnaga *es* ~ *is* minevikuvormid, näiteks Müller *iz lasse minna mitte saddada* 'ei lasknud mina mitte sadada',³ Rossihnius *nemmat is taha mitte tulla* 'nemad ei tahtnud mitte tulla' (r 45, lk 33),⁴ Gutsclaff *is tunne temma.... mitte* 'ei tundnud tema.... mitte' (r 25, lk 105), *is sah* 'ei saanud' (r 3, lk 127). Seda eriti lõunaestikeelsetes tekstides, näiteks Adrian Virginius *es lasse* 'ei lasknud' (r 11, lk 175), Kaarel XI matuselaul *Es tija sinna mitt* 'ei teadnud sina mitte' (lk 265).

Minevikust jutuks olles leiame tänapäe-

² A. Saareste, A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XVI. Tartu, 1925–1931.

³ Vt O. I k o l a, Lauseopillisia havaintoja Georg Müllerin virolaisten saaranojen (1600–1606) kielesta. Turun yliopiston julkaisu B 82. Turku, 1962, lk 55–56.

⁴ A. Saareste, A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739.

vasele keelekasutusele vastavaid väljendeid, näiteks Rossihnius *ei olle.... mitte tulnut* (r 9/10, lk 32), Stahl *ep woinut.... mitte teha* (r 24/25, lk 40), Vigaeus *ep ole mitte.... annut* (r 22/23, lk 75), Gutsflaff *Sinna ei olle mitte hoidnut* (r 17, lk 126), Saaremaa käsikiri *se ep ole.... mitte olnud* (r 18/19, lk 131), Rahvalaul *ep.... tulnut* (lk 253).

Samal ajal on massiliselt selliseid olevikuvorme nagu Stahl *ep peap.... hukka minema* ("ei peab.... hukka minema", r 16, lk 71), *nemmat ep lohtwat* (r 10/11, lk 47), Möllenbeck *eb mina.... san nehda 'mina ei.... saa näha'* (lk 58), Saleman *ep ma.... errajehn 'ma ei.... jää ära'* (lk 64), Vigaeus *nemmat ep tunnewat* (r 36, lk 71), *se ep peap mitte* (r 19, lk 78), Gutsflaff *ei peat Sinna 'ei pea sina'* (r 9, 12, 19, lk 110), Saaremaa käsikiri *eb sahme meije* (r 26/27, lk 136), Giläus *Sinna ep hohlet 'sina ei hooli'* (lk 146), Göseken *ep sahp* (r 13, lk 150), Saleman *Ep tahhap* (lk 157), Ristimise sõnad *se ep woip.... tulla* (lk 159). Ja üsna rohkesti on selliseid minevikuvorme, kus *ep ~ eb* esineb minevikulise verbivormiga, nagu Stahl *nemmat ep pididit.... tohma 'nemad ei pidid ...tooma'*, r 34, lk 46), Vigaeus *nemmat Ke.... ep mitte tachtsit kulta 'nemad, kes.... ei tahtnud mitte kuulda'* (r 34/35, lk 71), Hamorinus *eb sai temma mitte* (r 23, lk 136), Brockman *ep kaotis 'ei kaotanud'* (lk 141), 1689 *ep kartis 'ei kartnud'* (lk 184).

Kõige ootusvastasemad on need juhud, kus *es ~ is* leiab kasutamist seoses oleviku väljendamisega, näiteks Vigaeus *es peap.... piddama 'ei pea.... pidama'* (r 12, lk 72). Selle kõrval näeme Mülleril ja Gösekenil juhte, kus *es ~ is* kasutatakse küll mineviku väljendamisega seoses, kuid nii, et verb on minevikuvormis, näiteks Müller *is pididi.... tundma 'ei pidanud.... tundma'*, Göseken *mina is olin 'mina ei olnud'*.⁵

Pilk nelja XVII sajandi eesti keele grammatikasse ei avastanud eitavate vormide käsitlust Stahlil ega Gutsflaffil, küll aga Gösekenil ja Hornungil. H. Göseken kirjutab, et *en* ja *eb* võtavad mõnikord verbilt terminatsiooni ära: *en tahhan ja eb lõjab asemel en tahha 'ma ei taha' ja eb lõija 'ei leia'*. Samuti *ewat: ep lange-*

sewat ja ep werrisewat asemel ewat lange 'nad ei lange' ja ewat werrise 'nad ei värise'.⁶ Hornungi esitus on järgmine: olevikus *Minna ei olle, Sinna ei olle, Temma ei olle, Meie ei olle, Teie ei olle, Nemmad ei olle*, minevikus *m. ei olnud, s. ei olnud, t. ei olnud* ("contr. olnd"), täisminevikus *m. ei olle olnud, s. ei olle olnud, t. ei olle olnud*.⁷ Mul pole kavas siinses kirjutises peatuda eitussõnade eri isikute tähistusel, kuid mainiksin siiski, et Gösekeni grammatika üsna järjekindlad ainsuse 1. pöörde *en* ja mitmuse 3. pöörde *ewat* ei leia üldiselt tekstides kinnitust ega ole nende (murdeline) algupära samuti ülearu selge (soomepärase põhjaesti rannikumurre, mille alale jäi ka Tallinna linn?).

XVI–XVII sajandi autorite järgi sünnib selline mulje, et eitussõnad *ep ~ eb* ja *es ~ is* ei väljendagi sageli aega, s.o on aja suhtes indifferentsed, nii et aja väljendamine jääb sellistel juhtudel verbi ülesandeks. Ma pean siin silmas selliseid nende mudeleid nagu (üldistatult ja tänapäevastatult) 1. *es olen 'ma ei ole'* ja 2. *ep olin 'ma ei olnud'*. Lisaks jääb nii *ep ~ eb*, *es ~ is* kui ka *ei* korral isiku väljendamine samuti verbi kanda: mudelid (samuti üldistatult ja tänapäevastatult) 1.1. *ep olen*, 1.2. *es olen*, 1.3. *ei olen* ja 2.1. *ep olin*, 2.2. *es olin*. Selle mulje võib kokkuvõtlikult ümber sõnastada ka nii, et tollastes eesti keele kirjanekutes on *e-* (*i-*)tüveline eitussõna sageli vaid eitusfunktsiooni kandev partikkel, mis – sõltumata tüvele järgnevast lõppkomponentist (*-p*, *-b*, *-s*, *-i*) – on indifferentne aja- ja isikukategooria suhtes.

Juhiksin tähelepanu veel sellele, et Vigaeusel on selles mõttes tänapäeva keelepruugiga võrreldes lausa pähupidise ajamoodustuse süsteemi sugemeid: partiklit *ep* kasutab ta minevikulise ja partiklit *es* olevikulise verbivormiga, lisanäidetena *teje ep mitte ollite 'teie ei olnud mitte'* (r 34, lk 72) ja *es piddap.... pidda-*

⁶ H. Göseken, Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval 1660. Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts II. Fenno-Ugrica 3. Hamburg, 1977, lk 60.

⁷ J. Hornung, Grammatica Esthonica; brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga, 1693. Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts III. Fenno-Ugrica 4. Hamburg, 1977, lk 74–75.

⁵ Vt O. I k o l a, Lauseopillisia havaintoja Georg Müllerin virolaisten saarnojen (1600–1606) kielestä, lk 55–56.

ma 'ei pea pidama' (r 6/7, lk 72);⁸ seega eespool esitatud mallide 2.1. *ep olin* ja 1.2. *es olen* kuju lausa mõningase süsteemina.

Mida peab kõigest eespool esitatust järel dama? Mina ei ole see suur tark neid asju lahendama, ammugi mitte kohtumõistja tollaste eesti keeles kirjutajate üle. Kuid julgen arvata, et tollase eesti keele kindla kõneviisi eitava kõne lihtaegadega pole asi "puhas". Ega aita siin see, et tänapäeval on eesti keeles või tema murretes nii ja soome keeles jälle nää: kunagise eesti keele kohta on ainuke tegelik näit tema kunagised kirjapanekud, mida me neist ka ei arvaks. Arvata võib aga mõndagi. Ongi arvatud, et juba XV–XVI sajandil oli välja kujunenud eesti kirja keele teatav traditsioon, kus kirjutajad järgisid käsikirjaliselt ringlevaid tekste.⁹

Kui see oli tõesti nii, siis võidi järjest kopeerida "esmakirjutaja(te)" tekste, mis kopeerijatelegi tegelikult eestlaste keelepruugist nähtavalt erinesid, evisid aga kirjasõnale omast läbi aegade tuntud au paistet, olles kopeerijatele autoriteediks, autentseks kirjalikuks allikaks, järgimist vääri vaks traditsiooniks. Eriti kui kopeerijad ise ehk oma keeleoskuses nõrgad või vähemalt endas ebakindlad olid. Jah, nii võis see ju olla.

Agas võib olla ka nii, et me ise oleme "kopeerijad", kellele eesti keele tänapäevane kasutus, nn sugulaskeeled ja teab mis kõik veel, on midagi kategoorilise imperatiivi taolist, millest me kõrvale astuda, mida "kopeerimata" jätta me ei saa. Isegi siis, kui tundub, et midagi on kuskil ehk viltu. Keel ju kogu aeg muutub. Kui kiiresti või aeglaselt, see on juba keerulisem küsimus. Mõned on arvanud, et see muutumine on koguni hüppeline. Kui ma loen 500 aasta taguseid eesti keele tekste, siis ei saa ma muud ütelda, kui et nad ei erine tänapäevasest keelepruugist kuigi võrd. Miks pidi eesti keel näiteks 1000 aasta eest aga oluliselt teistsugune olema, sellest ei saa ma üldse aru. Naljajutud kunagisest ühtsest läänemeresoome ~ soome-ugri ~ uurali algkeelest jätame kõrvale, nõus? Pannes samal ajal tähele seda, et see, kes kõneleb erinevatest murretest

⁸ A. Saareste, A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739.

⁹ Vt nt: E. Ehasalu, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo, Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik, lk 31.

algkeeles, ei mõtle vist, et nii viib ta nende murrete lähte – ühtse algkeele – ajas lihtsalt kaugemale tagasi.

Keegi ei keela proovida algkeelt ühel või teisel põhjusel rekonstrueerida, kuid hoidku taevast uskumast, et rekonstruktsiooni tulemus ise oli kunagi tõesti olemas! (Kuigi mina ei pea sellist rekonstruktsiooni mikski.) Juhtun ka teadma paari praegust meest (kindlasti on neid tegelikult rohkem), kellest mõni välistab ühtse uurali algkeele võimaluse koos sellega tuleneva keelepuumalliga (eelkõige János Puzstay, Urmas Sutrop ja Kalevi Wiik¹⁰), asendab selle keeleliiduga (J. Puzstay) ja/või *lingua franca*'ga (K. Wiik), kaalub indoeuroopa algkeele *lingua franca*'st pärinemist (Petri Kallio¹¹) või ei pea algkeele- ja keelepuumalli, seda eriti semiidide keelte korral, rakendatavaks (Lutz Edzard¹²). U. Sutrop on juhtinud tähelepanu sellele, et Rein Taageperal on olemas ka soome-ugri keelepuu "keelemetsaks" ümberkujundus,¹³ minu meelest muide väga asjalikuks ja kahtlemata arvestatavaks "metsaks". Need pole rumalad mehed, söakad aga küll. (Ja mina olen muidugi see kõige-kõige söakam, kes eitab algkeele- ja keelepuumalle globaalselt, keeldudes isegi ladina keelt romaani keelte algkeeleks pidamast.¹⁴)

Mis siis oli nüüd minu sellel traditsionaalse komparativistika, sealhulgas sellel põhineva aegunud uralistika lahkamisel tegemist vanade eesti keele tekstide *es peab pidama*-fenomeniga? Sedavõrd oli, et nii praegusele kui ka kunagisele eesti keelele on mõtetu peale sundida seniseid "teaduslikult tõestatud" seletusi. Keele uurimiseks kasutatakse kahesuguseid allikaid: praeguse keele andmeid ja varase-

¹⁰ Vt A. K ü n n a p, Breakthrough in Present-Day Uralistics. Tartu, 1998.

¹¹ P. Kallio, Suomen kielen kivikautisista lainasanakerrostumista. – Virittäjä 1995, nr 3, lk 380–389.

¹² L. Edzard, Polygenesis, Convergence and Entropy. An Alternative Model of Linguistic Evolution Applied to Semitic Languages. Wiesbaden, 1998.

¹³ R. Taagepera, Keelepuu juured. – Sirp 10. X 1997; või ka: A. K ü n n a p, Breakthrough in Present-Day Uralistics, lk 25.

¹⁴ A. K ü n n a p, Keelepuud pole tegelikult vaja. – Keel ja Kirjandus 1998, nr 7, lk 427–428; A. K ü n n a p, Über uralisches Substrat in indoeuropäischen Sprachen. – Linguistica Uralica 1998, nr 1, lk 1–6.

maid kirjapanekuid. Kui me ei pea eespool vaadeldud autoreid lihtsalt keeleoskamatuteks soperdajateks, on, mille üle mõelda. Detailina juhiksin tähelepanu sellele, et näiteks Gösekeni *Emma.... ep annab.... mitte* 'Ema.... ei anna.... mitte' tüüpi konstruktsioonid on pärit eestlaste vana-sõnadest, kõnekäändudest jms.¹⁵ Kuidas ta nad ikka lootusetult ära soperdada suutis?! Mina igatahes ei välista võimalust, et tollases eesti keeles võis midagi ülemal esitatu taolist tõepoolest olemas olla. Ja vist polnud seal eitussõnas mingit uurali algkeele *s-mineviku sufiksit ega mõnda muudki sama päritoluga värki. Eesti keeles on ja oli oma algupäraseid nähtusi, mida ühegi nn algkeelega ega isegi nn sugulaskeelte andmetega nivelleerida ei õnnestu. Es peab pidama!

Pärast kõige eelneva kirjutamist juhtusin lugema Külli Prillopi käsikirjalist magistritööd "Georg Mülleri jutluste verbivormistik". Selle autor osutab millelegi, mida mina pole varem teadnud: Tartu murdes esineb eituspartikli järel põhiverbi pööramist.¹⁶ K. Prillopi informatsioon pärineb Hella Keema "Tartu murde tekstide" murde erijoonte ülevaatest, kus üheks selliseks on "verbi pöördumine indikatiivi, vähemal määral ka tingiva ja kaudse kõneviisi lihtaegade eitava kõne mitmuse vormides". H. Keemal järgneb terve rida selliseid näiteid nagu (transkriptsiooni tugevasti lihtsustades ning tõl-

getega varustades) *Nõo ega me ei süüme* 'ega me ei söö'; *toda jahu enämp ess anname ja lehm sai tervess* 'seda jahu me enam ei andnud ja lehm sai terveks'; *Ran ezäst kah ess oolite* 'isast te ka ei hoolinud'; *kolmest soest näet jagu ess saava* 'kolmest hundist nad, näe, jagu ei saanud'; *mee ei tahassimegi muud ku muna-guukki* 'me ei tahakski muud kui munakooki'; *Puh nojaah, tee es saade, muidu oless te tedä esi arinude* 'nojah, te ei saanud, muidu oleks te teda ise kasinud'. Verbi pöördumist eitava partikli järel esineb ka lihtaegades, nt *Ran ess oleme kiägi seräst asja nännume* 'me ei olnud keegi säärast asja näinud'.¹⁷

Hakatagu mulle nüüd, jah, rääkima, et see on kindlasti ühe murde hiline eriareng. Olen selle kuhjaga ära teeninud, sest eks ma ise väida sedasama József Szinnyei jälgedes käies idamurde eitusverbi mineviku pöördvormide – *Kod esin, esid, es, esime, esite, esi(va)d* – kohta. On küll üks pisiseik: kõnealustel idamurde vormidel pole minu teada vasteid vanimates eesti keele tekstides ja grammatikates, Tartu murde vaadeldaval kasutusviisil aga on. Teiselt poolt näib Tartu murre lahus hoidvat eri eituspartiklite kasutust: *ei* ainult oleviku ja *es* ainult mineviku korral. Kuid mõtlemisainet pakub selle murde esinemas siiski või kuidas?

AGO KÜNNAP

¹⁵ A. Saareste, A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739, lk 149–151.

¹⁶ K. Prillop, Georg Mülleri jutluste verbivormistik. Magistritöö. Tartu, 2001, lk 78. (Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õpetoolis.)

¹⁷ H. Keem, Tartu murde tekstid. Tallinn, 1970, lk 41.

LAHEDAKS HAKANUD RUNNEL

Hando Runnel. *Mõistatused*. Tartu: Ilmamaa, 2000. 64 lk.

See raamat tuli üsnagi üllatusena. Autori eelmine luuletuskogu ("Üle Alpide", 1997), mille väljapakkumise pretensioonikus ja sisuline sigri-migri hästi kokku ei klappinud, võeti vastu kas õige kriitiliselt või siis paisutav-ülekompenseeritult või leevendav-andestavalt. Vahepealsete aastate ajakirjadest Runneli luuletusi kuigi-võrd ei mäleta.

Nüüd aga "Mõistatused" – valdavalt ühtses laadis ja ühtlasel tasemel välja peetud, kasvava huviga, mitte ainult valvsa uudishimuga loetav. Autori uus eneseleidmine, keskendumisvalmidus, tegemislust on selgesti näha. Raamatul on tähelepanuväärseid väärtusi. Nii mõnedki Runneli luule ilmekaimad loomujooned leiavad siin kokkusurutud kordamist, ilma et see mõjuku kui kivistumise.

Tegelikult võib öelda, et "Mõistatuste" poeetika koondab ja kinnistab midagi eesiti luuleloos üldisematki – ühe teatava normaalpoeetika tunnuseid, mis tubli keskmise kogemusega lugejale teevad luule luulena äratuntavaks, ligitõmbavaks ja vastuvõetavaks. Väljenduses on vihjeid vanatestamentlikule vägevusele ja värvidele, võrdpildistikku kannavad valdavalt iidse talupoegliku aasta- ja eluringi reaalsed: "Sa oled minu lammas, / Kelle olen andnud aastateks söömale" (IX, lk 15). Sama võib öelda hoiakute kohta, neid põhistab looduse tsüklilisust ja olemusliku samaksjäämist usaldav teadmus, mis aitab halva õnne, tüütute tühisuste ja paratamatustegi korral. "Tuuled puhuvad, inimesed surevad, mäed seisavad paigal" (XVII, lk 23). Emad vananevad ja käivad maha, aga juba on platsis tütreid (IV, lk 10). Lahjad ja rammusad aastad vahelduvad, ja kui nüüd miski ka tõesti peaks põhjalikumalt paigast ära olema kui *vanasti*, on alg- ja ürgprintsibiidid siiski alles ja taasleitavad (XX, lk 26).

Samas on kõik see õige suurejooneline värk esitatud enamasti poolvihjamisi,

kergepoolses konversatsioonitoonis, passaažidena kenasti häälestatud klaveril, lükkides üksteise otsa aforismitaolisi väiteid ja puistates tuttavlikult hulka algriime, väikseid paradokse ja paralleelvärs-side paare:

Pea sinu vallandama töölt,
Peame lõpetama alluvussuhted,
Sest näen sind alatasa alastikajjana,
Hoolimata sellest, et oled eriti rõhutatult rõvis.
(XXXIII, lk 39)

Mõnigi pala meenutab seepoolest löike Artur Alliksaare superfuugadest või tema taltunuma perioodi lühisedastusi, mis omakorda ehk viitavad tagasi Uku Masingu ammustelega Tagore-eestindustele, "Aednikule" ja "Gitandžalile", ilu-ja-tarkuse-ihalejate mitme põlve kultuslektüürile.

Runnel on selle poeetika-kaanoniga sedavõrd orgaaniliselt samastunud, et kuidagi nagu iseenesest langevad ära küsimused stilisatsioonist või ehtsusest, maneerist või loomupärast, pastišist või originaalist, spontaansusest või kalkulasioonist. Mõnele teisele autorile võib-olla läheks mõne siinse pala puhul (nt XXVII, lk 33) jultunud kitši nina alla hõõruma (või, vastupidi, õnnitlema nii täiusliku kääpi puhul), Runneli juures meenub see võimaluski alles hulga aja pärast.

Terviklik on raamat ka temaatiliselt, liikudes oma kaanepildi mandalat järgides suure emapõdra ja tema vasikate perra (XX, lk 26): panseksuaalne maailmapilt oma moraalieelses või ürgmoraalses rikkumatuses, nähtuna meespoole silmade ja vaistudega (kaasa arvatud sisseelamisvõime teise poole teistsugususse ja koguni kõikumine patriarhaalsuse enesetõestavuse ja patriarhaadile allumisvalmiduse vahel). Moodsast seksiküllasusest erineb siinne kahelt tunnusest: salgamatu lõbuprintsiibiga kumab pide-

valt kaasa ka viljakuse printsii, samas puudub lõbuiha vastand- või pahupool – võõristus, jälestus, vältimine. Tänapäev pole selle põhiteema juures üldse suurt kaasa rääkimas, meenutades oma olemasolu vaid mõne üldtaustal ootamatu keelendiga nagu *tiineidžeritissid* (mis on "pörakad ja valged / Nagu söödanaerid", XXXIX, lk 45). Siiski ei tähenda kõik eelõeldu, nagu aetakski kogu raamatus läbi vaid põliste kinnistähete valgel: armastatu virtuoosne võrdlemine vintpüssiga, mis lõpuks "murtakse minu kätest / Ja röövitakse igaveseks" (XV, lk 21), või demokraatia, totalitaarsuse ja korporatiivsuse mõistetega mängimine armsama ihuliikmeid hellitades (XLIX, lk 55) on noolid näited seniolematuist jõu ja ilu numbritest.

Runnel poleks Runnel, kui vähemalt raamatu lõpupoolses kandis ei tekiks keset intiimsust siiski ka poliitilisi või aate-loomulisi (Oskar Loorits, XL, lk 46) retsidii-ve, mis esimese hooga justkui ei kuuluks nende kaante vahele. Ometi, isegi kui ei teaks, kui tähtsa osa just see valdkond autori elus ja varasemas loomingus moodustab, põhjendavad nad end ära ka selle raamatu raamides. Ükski Tannhäuser ei püsi ühtjärke Veenusmäel – see oluline varjund ei saa ammendavast armuloost puududa. Siiski pole seekord dominandiks *eluvõitlus* ("Kas ei lunasta mind see, / Et olen viibinud sinuga / Vallatledes?!", XXXVIII, lk 44) ja kõik vähene sellesse puutuvgi püütakse Veenusega lepitada: küsitakse *õekese* arvamust (XLV, lk 51) või värvatakse tedagi võitlusse kaasa (XLVI, lk 52).

Mida tahaks eriti öelda: see on vist küll kõige heatujulisem raamat, mida Runnel eales lugejale pakkunud. Pole päästmatut kurbust, pole kiusu ega vimma, pole tähtis-olemist. Autor on võtnud endale voli ja vabaduse rääkida, täit jõudu rakendamata, sellest ja ainult sellest, mis talle meeldib ja millest ta meel suure sunnita üle käib. Ja hoida seekord silmad rahumeeli kinni kõige pahasti ärritava suhtes. "Luba mul olla laisk, / Kõik sõjad vaibuvad varem-hiljem" (XLIV, lk 50). Lahe suveräänsus.

Mõned märkused siiski, kui tohib. Raamatu raam (üks kursiivis trükitud, nummerdamata luuletus alguses, teine lõpus) on raamatust endast kehvem ja tegelikult eksitav: igav-pedagoogiline avamäng ähvardaks nagu mingi hoopis muusuguse ooperiga kui see, mis päriselt järgneb, ja järelepala on kõige eelnenu kokkuvõtteks liig lahja. Eksitab õigupoolest ka raamatu pealkiri. Kui see väljendab autori enda hämmeldust inspiratsioonihoo sünnitatut toibunult üle vaadates, siis miks mitte – kuid sel juhul sobiks see pea iga kunstitöö nimeks. Seda sinast on aga parim lugeda just suuremat puurimata, võimalikke salatähendusi jahtimata. Muidugi, elu, surma ja armastuse kallal torkimine, mis siin käib, on torkimine suurte mõistatuste kallal – aga selle raamatu mõnu just selles ongi, et ta ei tee seda teadmagi. Meil elu jääb mõistmata aktiks ju küll, nagu üks vana laulusalm ütleb, aga refrään lisab targasti: ah, kui juba mürgel, siis mürgel lõpuni.

PAUL-EERIK RUMMO

PATRIARHAALNE ÜLEMLAUL

Olen kuulnud arvamust, et inimene peab olema alandlik, siis kohtab ta ka armastust, siis usub ta armastuse võimu ja suurust. Kes meist on aga kuulnud, et Hando Runnel oleks eales alandlikkust üles näidanud, ehkki me ei tea, mida üks inimene sisimas tunda võib. Alandlikkust, nagu armastustki pole ju tugevatel ja tarkadel kombeks teiste jalge ette pilata. Kuid loojad on erandid. Luuletajad, kes valdavad sõnaväge, need, kes on pühitsetud ülemlaulu kirjutama, need, kellel

on jõudu armastus alandlikkusega liita, need kirjanikud on tingimusteta targad ja tugevad. Pärast "Mõistatuste" lugemist lihtsalt tahan uskuda, et luulekogu autor trotsib aegu ja arvamusi ning tõstab, või on õigem öelda ülendab, lembeluule veel kord kõrgusele, mida viimaste aastate eesti kirjandusest annab otsida. Ja see, kuidas kõik toimub ja toimib, on juba iseenesest suur *mõistatus*. Ehk koguni peamõistatus. Runneli luule – tema reas- tatud tähed ja sõnad, mõisted ja mõtted,

kogemused ja tunnetevaramu, tema patriarhaalne ilmavaade, kõrval kerge hoolimatus ja kibe muie – on õnnistatud mingi kummalise väega. Arvan, et see on *mõistatus*, mida ei suuda keegi viimseni lahti harutada, püüdku mistahes tarkusega. Ja lugejale, kes kipub kinnitama, et tema on Runneli *mõistatuse* lahendanud, tema viimasest raamatust uhke mõistmisega läbi sammunud, võib kord osaks saada pettumus. Kes suudaks anda lõpliku vastuse reetlikule, ent pimestavalt olulisele küsimusele: "Kes minu ära nõidus, ei tea" (XXXI, lk 37), sest autor laseb meil vähemalt üks tuhat korda arvata. Arvustajal tuleb olla Runneli iga *mõistatust* avades äärmiselt ettevaatlik, hoiduda leksikast, mida lembelulest kirjutajad tavapäraselt kasutavad. Kuigi Runneli *armastuse* mõistesse on kootud palju toone ja tundevariante, küsimusigi, on just see sõna konkreetse luuleraamatu sisu ainus kindel ühisnimetaja.

Küllap armastus avastataksegi sageli hiljem, pärast tundmist ennast, nagu Runnel isegi vihjab (XIV, lk 20), sest siis suudab armastus kinkida kindlust, mälestusi ja kõike seda, millele on autor viimasel leheküljel kuidagi salatsi osutanud. Ta jutustab (ei pea ju alati kasutama verbi luuletama) seekord inimest aegade algusest saati tabavatest tunnetest, puudutustest ja puudutuse ihalusest, mis võivad olla samas nõnda erinevad (mõeldes emale, lapsele, naisele, endale, vanale ja noorele hingele, kodumaale). Luuletaja meelet peaks neile kõigile ilusaid laule laulma, ja ta ju teebki seda. Milleks muidu see luuletustelugu. Runnel jätkab oma pikka patriarhaalset ülemlaulu, mille esimesed ja võib-olla ka parimad näited ilmusid juba ammu aega tagasi.

Runneli sõnastuses on kõik lihtne ja selge: "Tuuled puhuvad, inimesed surevad, mäed seisavad paigal" (XVII, lk 23). Kõik on tavatult lihtne, aegumatu ja mõistatuslik ühteaegu, sest luuletajad luuletavad sama paratamatult, kui tõuseb ja loojub päike. Ühte autor ei kavatsegi varjata: "Pikk päev jõuab õhtusse" (XXXIV, lk 40). Enamik ridu "Mõistatuste" raamatus räägibki aegade kõnest – iseenest aja keskel, üürikesest ja arusaamatust kohalolekust. Näiteks: "Eluvõitluse pudemed / Sadenevad mu taskutesse. / Harjad neid igal hommikul küsides: / Mis on sul ette näidata / Homme... ülehomm...

me... üleühehomme...?" (XXXVIII, lk 44) või järgmisel leheküljel paljastuv palve soojendada oma külmunud käsi noorel soojal rinnal. Nii tuttav igivana soov, millest kõik esiisad unistanud, millest ka palju kirjutatud. Aga Runnel on alati igivanadest asjadest luuletanud. See võiks ju nõrkus olla, aga mitte Runneli värssides. Nõrkusest ei saa kõnelda isegi siis, kui kirjutatakse kellestki, kes nõiutult ja rahutult ringi käies tahaks lõhkuda maha linna (XXXI, lk 37). Pigem ürgsest jõust. "Mõistatused" on avastusretkele asumine, kus lõpetuseks kinnitatakse: "Ei tunne tallad kruusavalu, / Sind petab vihm ja vikerkaar" (lk 64). Uskumatult napilt jagatakse ses raamatus sõnu *armastuse* ühe poole – tõe ja õigluse kohta, aga üks seda ole juba aastaid tehtud. Nii võib lahendada ühe *mõistatuse* üsna lihtsalt: "Mul pole sulle püüandada ilusaid asju, / Võta see maa, mis kuulus kunagi mulle" (XLVII, lk 53), ehk eelnevalt leheküljelt: "Relvavennad rendivad relvi / Oma isamaa vaenlastele" (XLVI, lk 52). Tsiteerimine ei vii aga meid palju edasi uurimaks, miks inimene on selline mõistatus, miks Runnel kirjutab seekord nõndaviisi.

Tahan uskuda, mida muud ma võin, et alandlikust meelest, väiksest väsimusest, mingist juhuslikust kokkuvõttest "Mõistatuste" kogu küll ei sündinud. Pigem elujõust, võimalikust protestist elu võimu vastu, kellegi karistamiseks, kes halastamatult inimese tundevoogusid pidurdab, lugejate võlumiseks ja heidutamiseks, ja võib-olla ka natuke iseenda petmiseks. See on uhke ja tugev, enesekindel ja maskuliinne luule. Autorilt, kel pole vaja enam elult õppida, ent kes teab, et teda kuulatakse. Ka siis, kui ta lembelaule otsustab kirjutada. Valjastamise aeg on küll möödas, aga hinge peale on jäänud varjule mõndagi veel sõnastamatut, mis pole sugugi nii leebe nagu esmalugemisel tunduda võib. Ka ei kuulu suur (inim)-sõbralikkus nende tunnete ritta, millest Runnel *mõistatusi* loob. Näib, et autor on enam tunnete oskuslik ja kargevõitu fikseerija kui nendes osaleja. Loomulikult hoiab temagi kahe käega elust kinni, aga kas ta on ikka nii avatud, kui me vaimustatult arvame – see jääb *mõistatuseks*. Eks iga kirjanik püüab mõista elu müsteeriumit, avada tundelaekaid, lahendada inimest puudutavaid *mõistatusi*. Kõik suured tunded armastusest vihani,

millest taas ja taas kirjutatakse, on ju oma olemuselt salapärased ja iga kord uuesti avastatavad. Nii nagu sünd ja surmgi. Muidu pole sellest vist mõtet hilises keskeas enam luuletada. Maailm näib õhtul ehk nukker, aga targem, küpsem ja korrastatum.

Runneli *mõistatused* on vaieldamatult elutargad, küpsed ja kogemuslikult korrastatud. Lugegem kolmandat *mõistatus-te* reas: "Sina oled vanaksjäänud tädi, / Kellega üheskoos ketrasime siidi, / Sa kartsid abielurikkumist, aga unistasid sellest. / Sa muretsesid rahva eest ja kinkisid talle lipu. / Selle värvid ei tuhmu päikeses ega pimeduses" (III, lk 9). Võib-olla tuletab kirjutaja meelde, et midagi on meist kestvamad ja võimsamad, et midagi kantakse ajast aega, põlvest põlve edasi, midagi hoitakse igavesti alles. Tõesti, see ei pea ilmingimata olema usk ja lootus, see on hoopis tõenäolisemalt armastus

kui *mõistatus*. Kes siis ei tea, et Runnel armastab õpetada, maailma parandada, lausuda teadjamehesõnu, jagada ilmatarkust ja sellest pole ta ka "Mõistatuses" minu arvates loobunud. Oma igikestva patriarhaalse õpetusiva avab ta seekord lihtsalt teiste kujundite kaudu – ihuhääl aitab taassündida, sest pidev mõistatuslik vaimu ja vere uuenemine on kestmise allikas. Ja kestmisest on luuletaja palju kirjutanud. Raske uskuda, et ta nii tähtsa asja "Mõistatusi" üles tähendades oleks unustanud. Runnel mitte. Aga inimesi on keeruline mõista, inimesed ise ongi need *mõistatused*, kellega kohtutakse. Kellega kohtumisest ka laule kirjutatakse. Lugeja asjaks jääb kaasa ümiseda, ja see on mõnikord tõesti raske ülesanne. Uskugem siiski, et "Mõistatused" on pühendatud armastusele.

MAIRE LIIVAMETS

MÖTTEID EESTIKEELSETE VARATRÜKISTE BIBLIOGRAAFIA ILMUMISE PUHUL

Eestikeelne raamat 1525–1850. Toimetanud E. Annus. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2000. 703 lk.

Detsembris 2000 ilmus Tallinnas eestikeelse trükisõna vanemat ajajärku kattev retrospektiivse rahvusbibliograafia köide. Selle rikkalikult illustreeritud raamatu lehekülgedelt leiab huviline hõlpsasti palju muul viisil raskesti hangitavat teavet aastail 1525–1850 (*incl.*) ilmunud eestikeelsete või eestikeelse paralleeltekstiga trükiste ja pisitrükiste kohta. Aasta varem jõudis Riias Läti Rahvusraamatukogu väljaandel ilmuda lätikeelsete varatrükiste bibliograafia,¹ mis võimaldab järgnevas siin-seal võrdluseks tuua andmeid ka lõunanaabritelt.

Eesti bibliograafia juhatab sisse Endel Annuse eessõna, milles peale muu antakse lugejale poolesajal leheküljel eesti, saksa ja inglise keeles faktirikas ülevaade eestikeelse trükise ajaloost 1850. aastani. Järgneb kasutatud kirjanduse loend, raamatukogude ja arhiivide nimestik ning lühendid.

¹ Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855. Kopkatalogs. Toim. A. Apinis. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999.

Bibliograafia põhinimestikus (lk 57–550) on kirjeldatud 1210 trükist. Peale tavapärase bibliograafiliste andmete (täis- ja pealkiri, autor või koostaja, ilmumiskoht, trükikoda või kirjastus, lehekülgede arv) on iga säilinud trükise puhul valikuliselt viidatud teost käsitlevale teaduskirjandusele ja märgitud ka leidumus (koos kohaviidaga) nii Eesti kui ka välismaa raamatukogudes. Et vaadeldava perioodi säilinud eestikeelsed raamatud on kõik kas haruldased, väga haruldased või lausa unikumid, siis tuleb just alarubriigis "Leid[umus]" toodud andmeid eriti hinnata ja esile tõsta. Haruldasemate teoste puhul on iseloomustatud ka iga säilinud eksemplari köidet, märgitud selle defektid, samuti seal leiduvad pühendused ja muud sissekirjutused.

Trükiste kirjeldused on esitatud ajalises järjestuses. (Varasemates selle sarja köidetes² on trükised ritta seatud tähes-

² Eestikeelne raamat 1851–1900. I (A–Q)–II (R–Y). Toim. E. Annus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1995; Eestikeelne raamat 1901–1917.

tikuliselt autori/koostaja nime või selle puudumisel pealkirja järgi.)

Rahvusbibliograafia vanima osa nimestikust kajastuvad ka teada olevad, kuid leidmata trükised. Neid on aga Eesti ala ajaloo keerdkäikude tõttu arvukalt. Eriti keerukas oli eestikeelse trükisõna saatus XVI sajandil. Siis oletatavasti ilmunud vähemalt kuuest trükisest on säilinud ainult ühe, Wanradti-Koelli katekismuse 1929. aastal juhuslikult avastatud fragmendid. Lätlaste sama ajajärgu kuuest teosest on säilinud neli.

Leidmata eestikeelsed trükised on tähistatud tärniga pealkirja või arvatava pealkirja ees. Peale pealkirja esitatakse nimestikust iga (seni) leidmata teose kohta veel muud uurimustest väljaloetud andmed, mille põhjal teose ilmumist peetakse usutavaks. Nende andmete valik on meeldivald rikkalik.

Eraldi nimestikust (lk 551–605) on loetletud ning kirjeldatud Tallinnas ja Riias trükitud eestikeelsed publikaadid ehk plakatid (Rootsi kuninga, Vene keisri, kohalike kuberneride või teiste võimukandjate käsud, määrused, otsused ja muud ametlikud teadaanded). Selliseid trükiseid on bibliograafias registreeritud 223. Seega peaks teada olevate ja oletatavate vanimate eestikeelsete või eestikeelse paralleeltekstiga trükiste üldarv perioodil 1525–1850 ulatuma 1433-ni.* Võrdluseks olgu mainitud, et lõunanaabrite koondkataloog loetleb 2142 enne 1851. aastat ilmunud läti keelset trükist. Siinkirjutajat üllatas veidi, et leidmata läti keelseid trükiseid on eestikeelsetega võrreldes nii rohkesti.

Nimestikele järgnevad raamatu kasutamist suuresti hõlbustavad registrid. Esimene on teemaregister, kus kirje numbri järel olev tärn tähistab tartuees-
I (A–P)–II (R–Y). Toim. E. Annus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993; Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993.

* Bibliograafia põhiosas on tegelikult kirjeldatud kokku 1245 (mitte 1210) trükist ja trükiste üldarv (koos publikaatidega) ulatub seega 1468-ni. Arvustajal on märkamata jäänud mitmed lüngad (kümme-kond puuduvat numbrit) ja lisandused (vt lk 241–242: 321a, 321b, 321c, 321d, jmt) numeratsioon. Korrektnete oluks muidugi eessõna sellele (hädala)hendusele bibliograafia kasutaja tähelepanu juhtida. – Toim.

tikeelset trükist. Järgnevast nimeregistrist leiab bibliograafia kasutaja mitte ainult trükiste autorite, koostajate, tõlkijate ja trükikalite nimed, vaid ka nimed, mis tulevad ette väljaspool kirjeid. Kolmas register on pealkirjaregister, millele järgneb kohanimeregister, organisatsiooniregister, ilmuniskoharegister ja trükikoja register. Raamatu lõpus tuuakse täiendused retrospektiivse rahvusbibliograafia varem ilmunud osadele.

Eesti- ja läti keelsete varatrükiste bibliograafiad on ülesehituselt väga sarnased. Kirjed on mõlemas järjestatud kronoloogiliselt ja mõlemas on trükiste kohta esitatud üldjoontes needsamad andmed. Mõlemas bibliograafias kajastuvad ka oletatavad trükised. Siiski leidub mõnesuguseid erinevusi. Eesti bibliograafias on muude andmete hulgas esitatud teada olev trükiarv, mida lätlaste omast ei leia. Samuti pole seal ülevaadet läti keelse raamatu varasemast ajaloost. Seevastu on lätlaste raamat uhkema tehnilise teostusega ja mahukam nii formaadilt (neljandikkaustas, eesti oma on kaheksandikkaustas) kui ka lehekülgede arvu poolest (840 lk, eesti omas 703). Seega on eesti raamat kaalult kergem ja kasutamiseks vaieldamatult käepärasem. Läti bibliograafia trükikiri on eesti omast suurem ja seega kergemini loetav. Teoste kirjed on lätlastel esitatud n-ö originaalkujul, s.o üldiselt gooti kirjas, eesti bibliograafias aga läbivalt ladina kirjas.

Kindlasti ei eelda ükski rahvusbibliograafia kasutaja, et koostajad oleksid jõudnud trükiste leidumuse registreerimiseks läbi sõeluda kogu maailma või ka ainult Euroopa "kahtlusaluste" raamatukogude varamud. On aga ütlematagi selge, et kuna väga suur osa varasematest eesti- ja läti keelsetest trükistest kuulub uunikumide või väga haruldaste trükiste kategooriasse, on teave säilinud eksemplaride asukoha kohta hädavajalik ja möödapääsmatu. Näib, et Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia koostajad on "lihtsalt" (ja õnneks) üritanud olla võimalikult põhjalikud: "Raamatute leidumuse selgitamiseks on läbi vaadatud kõik Eesti teadusraamatukogud, kesksed arhiivid ja maakondade muuseumid. Raamatuid on leitud ka Vallo Rauna ja mõnest teisest erakogust. Neid on käidud otsimas veel Helsingi, Stockholmi, Uppsala, Lundi, Kopenhaageni, Göttingeni, Londoni, Oxfordi,

Cambridge'i, Riia ja Peterburi raamatukogudest. Mõnedest välismaa raamatukogudest on saadud andmeid kirja teel" (E. Annuse eessõna, lk 7). Läti rahvusbibliograafia tegijad on küsimusele oma eesti ametivendadest ja -õdedest lähenenud valivamalt. Lätlased on lähtunud neljas nende tähtsamas raamatukogus (Läti Akadeemilises Raamatukogus, Läti Rahvusraamatukogus, Läti Ülikooli Raamatukogus ning Liepāja Teaduslikus Keskraamatukogus) leiduvatest trükistest. Muu leidumus on mainitud vaid siis, kui neis neljas põhiraamatukogus pole rohkem kui kaks säilinud eksemplari.

Kahe teineteisega külgneva keeleruumi varatrükiste registreeritud leidumuses ilmnevad mõningad mõtlemapanevad erinevused. Võrdlesin küll ainult 150 kõige vanema lätikeelse trükise välismaist leidumust (s.o aastani 1731) 150 vanima eestikeelse trükise omaga (s.o aastani 1736). Loetlemata siinkohal välismaa raamatuvaramuid, kust on leitud/registreeritud nii läti- kui ka eestikeelseid varatrükiseid, on siiski huvitav tähele panna, kust läti teadlased ja bibliograafid on leidnud omakeelseid teoseid, ent kust ühegi eestikeelse teose leidumust pole registreeritud. Need on Skara piiskopkonna raamatukogu ja Göteborgi linnaraamatukogu Rootsisis, Poola Rahvusraamatukogu Varssavis, Poola Teaduste Akadeemia Raamatukogu, Varssavi Ülikooli Raamatukogu, Krakówi Jagiełło Ülikooli Raamatukogu, Krakówi Czartoryski Muuseumi Raamatukogu, Toruńi Linnaraamatukogu, Saksa Riigiraamatukogu Berliinis, Württembergi Liidumaa Raamatukogu Stuttgardis, Hamburgi Riigi- ja Ülikooliraamatukogu ja Alamsaksi Liidumaa Raamatukogu Hannoveris, Leedu Akadeemiline Raamatukogu Vilniuses, Praha Ülikooli Raamatukogu, Austria Rahvusraamatukogu Viinis, Leideni Riikliku Ülikooli Raamatukogu, Kopenhaageni Ülikooli Raamatukogu ja Oslo Ülikooli Raamatukogu. Nende raamatukogudega tasuks ehk ka eesti bibliograafidel edaspidi lähemat tutvust teha.

Mõne trükise kohta, mis on kirjeldatud mõlemas bibliograafias, esitavad eesti ja läti bibliograafid vahel erinevaid andmeid. Selline trükis on näiteks 1622. aastal ilmunud ladina-, läti-, tartueesti-, poola- ja saksakeelne "Agenda Parva" (eestikeelsete trükiste bibliograafias nr 8,

lätikeelsete omas nr 10). Läti bibliograafia kasutajale antakse teada: "Eks. nav zināmi. 1938 viens eks. bija Braunsbergas (tagad Braņevs) Akadēmijās b-kā." Eesti bibliograafid on tolle trükise hilisema saatuse osas saanud olla täpsemad. Seda võimaldas Kaja Noodla sõnumik siinses ajakirjas,³ mille põhjal antakse eesti bibliograafias selle kasutajale teada: "Säilinud eksemplar leiti 1938. a. [tegelikult 1937] Braunsbergi [Riikliku] Akadeemia Raamatukogust, praegu Poolas Olsztyni vaimuliku seminari "Hosianum" raamatukogus (Biblioteka Warمیńskiego Seminarium Duchownego "Hosianum"), sig. Db 312." Jääb üle vaid kahetseda, et eesti ja läti teadust eraldab endiselt veekindel vahesein. Kindlasti on ka läti teadlastel teada nii mõndagi, millest meilgi võiks kasu olla.

Mittesäilinud või – lootusrikkamalt väljendudes – seni leidmata eestikeelsete varatrükiste registreerimine ja teaduskirjanduses nende kohta väljendatud seisukohtadele viitamine on varatrükiste bibliograafias kahtlemata otstarbekas. Täpselt samuti on talitanud ka läti rahvusbibliograafid. Ometi tekitab *dua* et *spuria* registreerimine ühe põhimõttelise küsimuse. Kas ei tulnuks rahvusbibliograafiat koostades ikkagi esile tuua ka sellised seisukohad, mis üldtunnustatu kahtluse alla seavad? Pean silmas teost "Kurtze und einfältige Fragen, die Grund-Stücke des Christenthums betreffend in Druck gegeben durch Henricus Stahl" aastast 1630 (nr 10). Kirje on varustatud tärniga, mis tähendab, et teosest pole teada ühtegi eksemplari. Ometi teatakse eesti rahvusbibliograafias selle kohta, et raamat on trükitud Riias G. Schröderi poolt ning on saksa- ja eestikeelse paralleeltekstiga. Kirjanduse all on viidatud vaid Recke–Napiersky klassikalisele Läänemere provintside kirjameele leksikoni neljandale köitele. Ei leidu aga teadet selle kohta, et Jakob Hurt on oma Tartu ülikoolis kaitstud väitekirjas esitanud kaalukaid põhjendusi, mis räägivad selle poolt, et seda teost pole kunagi olemas olnud.⁴

Teatavasti lähtuvad andmed Heinrich Stahli selle teose olemasolu kohta mainingust 1715. aasta põhjaeestikeelse Uue

³ K. Noodla, "Agenda Parva" Olsztynis. – Keel ja Kirjandus 1969, nr 10, lk 637.

⁴ J. Hurt, Mag. Heinrich Stahl. Ein

Testamendi eessõnas,⁵ mille sealt on üle võtnud nii J. F. von Recke ja K. E. Napiersky oma kirjameeste leksikoni kui ka D. H. Jürgenson oma eesti kirjanduse ajalukku⁶ ning selle on kõik järgnevad Stahliga tegelnud teadlased paitsi Hurt kriitikata omaks võtnud. Hurt juhib tähelepanu seigale, et teised vanemad allikad ei nimeta seda oletatavat teost, näiteks kroonik Ch. Kelch Stahli teoste loetelus. Oletatavat teost ei nimeta ka Stahl ise. Hurt arvabki, et Uue Testamendi eessõnas on "ebatäpsus" ja et seal nimetatud Stahli "kurtze und einfältige Fragen die Grund-Stücke des Christenthums betreffend" on tegelikult vaid viide "Hand- und Hausbuch'i" esimesele osale.

Kaldun arvama, et Hurdal oli õigus. Uue Testamendi eessõnast pole raske leida teisigi ebatäpsusi. Stahli kohta väidetakse seal näiteks veel, et ta oli alguses "Pastor zu St. Matthæi, Johannis und Mariæ Magdalenæ in Jerwen", kuigi ta tegelikult algul oli Peetri ja Järva-Madise (saksa keeles vastavalt *St. Petri* ja *St. Matthæi*) pastor, mis selgub tema "Hand- und Hausbuch'i" esimese osa tiitellehelt. Oma kodu- ja käsiraamatu esimese osa eessõnas teeb Stahl programmilise avalduse, milles on nimetatud kõik teosed, mida ta kavatseb veel koostada (nii kodu- ja käsiraamatu järgmised osad kui ka "Leyen Spiegel").⁷ Programmis nimetatamata raamat on ka Stahli keeleõpetus, aga nagu selle eessõnast selgub, ei mõlkunud autoril endal kunagi meeles mõte sellise teose koostamisest, vaid see sündis teiste initsiatiivil.⁸ Seda kinnitab ka teose tiitelleht, kust nähtub, et raamat ilmus "heasoovliku nõuande ja tungiva

Beitrag zur Kenntniß estländischer Kirchengeschichte des 17. Jahrhunderts. Dorpat, [1865], lk 75–76. (Käsikiri Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis: EKLA, f 45, m 14 : 3.)

⁵ Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament. Tallinn, 1715, lk [6].

⁶ J. F. v. Recke, K. E. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Vierter Band. Mitau, 1832, lk 258; D. H. Jürgenson, Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. – VerhGEG, Bd. 1, H. 2. Dorpat–Leipzig, 1843, lk 47.

⁷ H. Stahl, Hand vnd Hauszbuches Für die Pfarherren / vnd Hauszväter Ehstnischen Fürstenthums Erster Theil. Riga, 1632, [lk 11–12].

⁸ H. Stahl, Anführung zu der Esthnischen Sprach/auff Wolgemeinten Rath/vnd

palve peale". Samuti ei võinud Stahl 1632. aastal ette näha, et üheksa aastat hiljem saab temast Alutaguse ja Narva superintendent ja et ta oma piiskopkonna tarbeks annab välja veel ühe raamatu, nimelt rootsikeelse "Förnuftennes Miölk" aastal 1644. Tekib küsimus, kas nii iseteadev ja ennast reklaamida mõistev Stahl oleks mõnd oma juba ilmunud teost jätnud nimetamata programmilises avalduses või siis hiljem kodu- ja käsiraamatu kolmanda osa alguses olevas elulookirjelduses. Nii või teisiti oluaks vihje Hurda seisukohale rahvusbibliograafias omal kohal.

Rahvusbibliograafia eessõna on eesti raamatuajaloo ülevaates kohati üsnapp ja mõne väite puhul liialt kategooriline. Kardan, et sellest võivad sündida väärarvamused. Näiteks lõpeb jesuiitide tegevuse kirjeldus nendinguga (lk 8): "1625. a. läks ka Lõuna-Eesti Rootsi valdusesse, jesuiitide tegevus lõpetati ja nende raamatud hävitati." Päril napp ja halvasti jesuiitide raamatute käsi ikkagi ei käinud. Vello Helgi Tartu jesuiitide tegevust käsitleva monograafia lisast selgub, et jesuiitidele kuulunud raamatuid on talle õige mitmes välismaa raamatukogus, eelkõige Uppsala Ülikooli Raamatukogus, aga ka Kuninglikus Raamatukogus Stockholmis, Lundi Ülikooli Raamatukogus, Linköpingi Lääniraamatukogus, Lübecki Linnaraamatukogus ja üks teos koguni rahvusbibliograafia koostajate endi töökohas Eesti Akadeemilises Raamatukogus Tallinnas.⁹ Teada olevalt ei pääsenud küll ükski eestikeelne trükis rootslaste hävitustööst, kuid osundatud rahvusbibliograafia lausest ei selgu, et silmas on peetud ainult eestikeelseid trükiseid.

Ilmunud bibliograafia lausa kutsub kasutajat seoseid otsides edasi-tagasi lappama, andmeid võrdlema ja üldistusi tegema. Nii jõudsid Tiina Aasmann, kes ise kuulub äsja ilmunud rahvusbibliograafia kõite koostajate hulka, ja Tiit Reimo sinne ajakirja veergudel juba avaldada statistilise käsitluse eesti vanema raamatu leidumusest Eesti ja välis-Bittliches Ersuchen/publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall, 1637, lk [IV].

⁹ V. Helk, Die Jesuiten in Dorpat (1583–1625). Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense University Studies in History and Social Sciences 44. Odense, 1977, lk 254–255.

maa raamatukogudes (KK 2001, nr 4, lk 259–263). Pärast kapitaalset rahvusbibliograafia ilmumist võiks tõesti mõelda, et nüüd on kätte jõudnud aeg hakata tegema üldistusi. Aga just rahvusbibliograafias esitatud andmed trükiste leidumuse kohta annavad siinkirjutajale põhjust kõige enam märkusi teha. Raamatut lapates võib nentida, et mõne vanema eestikeelse trükise leidumus Uppsala Ülikooli Raamatukogus on jäänud märkamata. Toon mõne näite. Heinrich Gösekeni keeleõpetusest "Manuctio ad Linguam Oesthonicam" (bibliograafias nr 28) leidub Uppsalas tumepruun hästi säilinud nahkköites eksemplar (kohaviit: Språkvet., Finsk-ugrisk, Estnisk, 58:560). Uppsalas on olemas ka lõunaestikeelne "Wastne Testament" aastast 1686 (nr 45; kohaviit: Bibeln, Estniska, Cr 4:52); tegemist on veidi kulunud eksemplariga, millel aga pole silmapaistvaid defekte. Ka on seal A. W. Hupeli "Ehstnische Sprachlehre" mõlemad trükid (bibliograafias nr 308 ja 603); Uppsala kohaviit on mõlema trüki puhul: Språkvet., Finsk-ugrisk, Estnisk. Lisaks leidub seal Hupeli keeleõpetuse 1818. aasta trükist veel teinegi eksemplar kohaviidaga: Språkbibl., Fuc(x).

Kuidas need ja võimalikud teised lüngad võisid sündida, on arusaamatu. Nimetatud teoste leidmiseks Uppsalas tuleb vaid tavalisest kataloogist järele vaadata, neid pole sugugi tarvis – erinevalt mõnedest teistest haruldustest – erikataloogidest või, eraldi kataloogimata pisitrükiste puhul, hoidla riulitelt otsida. Hupeli keeleõpetuse eksemplarid kajastuvad pealegi võrgukataloogis (<http://w3.ub.uu.se/katalog/disa.cfm>), mida võib mis tahes maailma nurgast arvuti abil ööpäev läbi konsulteerida. Muidugi mõõnan, et mõte vanade haruldaste raamatute leidumuse kajastumisest arvutikataloogis võib olla veidi ootamatu ja üldjuhul enne XIX sajandit ilmunud teoseid Uppsala Ülikooli Raamatukogu võrgukataloogist tõesti ei leiagi. Eriti üllatab "Wastse Testamendi" leidumuse märkimata jätmine. Vaadeldavas bibliograafias on nimelt põhjaestikeelse Uue Testamendi (nr 94) Uppsala leidumus esitatud, kujuures selle raamatu kirje raamatukogu kataloogis asub kohe "Wastse Testamendi" kirje all; üht

kataloogikirjet lugedes ei tohiks olla võimalik teist mitte märgata. Samal kataloogi leheküljel on teisedki eestikeelse piibli või selle osade trükid kirjas – ja nende leidumus on ilmunud rahvusbibliograafias registreeritud.

Äpardusi võib loomulikult igaühega ette tulla, aga kurb on tõdeda, et leidumuse registreerimise lüngad ei piirdu ainult Uppsala Ülikooli Raamatukoguga. Äsja ilmunud bibliograafiast ei leia näiteks märget H. Stahli "Leyen Spiegel'i" mõlema köite (nr 21 ja 22) olemasolu kohta Uppsala külje all asuvas Wrangelite suguvõsale kuulunud Skoklosteri mõisa raamatukogus. Tänu soodsatele säilimistingimustele ning oletatavasti vähelele kasutamisele (kuni 1977. aastani oli Skokloster eravalduses) on paljud sealsed raamatud, kaasa arvatud "Leyen Spiegel'i" tumepruunis nahkköites eksemplar, silmapaistvalt hästi säilinud, paremini kui ükski teine sama teose eksemplar, mida siinkirjutaja Uppsalas, Tartus ja Tallinnas on käes hoidnud. Kauneimulle teada olev "Leyen Spiegel'i" eksemplar on aga kuninganna Kristinale kingitud punasest sametist kaantega lukuseksemplar, mis on hoitud Kuninglikus Raamatukogus Stockholmis ja mis vaadeldavas rahvusbibliograafias kajastub.

Bibliograafias on registreeritud ka säilinud raamatute koopiate leidumus. Märkimata on siiski jäänud näiteks "Köki ja Kokka Ramatu" (nr 311) mikrofilmikoopia Kuninglikus Raamatukogus Stockholmis (kohaviit: MfB 623), mis sealse kataloogi märkuse kohaselt on 1980. aastal saadud kingitusena Turu Ülikooli Raamatukogult. Ka Turu Ülikooli Raamatukogu eksemplar ei kajastu rahvusbibliograafias. See on küll ilmselt defektne, sest mikrofilmitud eksemplaril on lehekülgi puudu.

Vaieldamatuks tõsiasi jaks jääb, et Endel Annuse juhtimisel ja osavõtul koostatud ning lõpuks ka tema toimetatud bibliograafia näol on vanema eesti kirjasõna uurijad, raamatukogutöötajad ja eesti raamatuajaloo huvitav üldsus saanud enda käsutusse ammu igatsetud väärt abivahendi ja teatmeteose.

RAIMO RAAG

HUVITAV, SISUKAS, EDASIVIIV

Pirkko Koski. Kaikessa mukana. Hella Wuolijoki ja hänen näytelmänsä. Helsinki: Otava, 2000. 304 lk.

Pirkko Koski Wuolijoe-biograafia on huvitav raamat. Mitte ainult sellepärast, et Hella Wuolijoki on huvitav isiksus, vaid ka seetõttu, et Pirkko Koski näol on leidunud talle hea ning usaldatav tõlgendaja. Seda ka naiseteema osas, millele eesti meeskriitikud on lähenenud üksnes mehelikust vaatepunktist, kui üldse. Kõigest muudest Wuolijoe biograafiatest erineb Pirkko Koski raamat kompaktsuselt, sünteesivalt on käsitletud nii Hella Wuolijoe biograafiat, loomingut kui ka ajastut.

Sissejuhatav peatükk vaatleb Hella Wuolijoe noorust kahe maa, Soome ja Eesti vahel. Tagasihoidlikuks jääb peatükk "Eesti kirjanik". Nähtavasti ei tunne P. Koski August Annisti artikleid ega ole lugenud romaani "Udutaguste Leeni Tartus", vaid toetub Oskar Kruusi monograafiale. Ka näidend "Koidula" on saanud peaaegu eitava hinnangu. August Annist sõdis aga nii romaani kui ka näidendi puhul vulgaarsotsioloogiliste tõlgenduste vastu. Õige on P. Koski tähelepanek, et Koidula on Hella Wuolijoe nägu, võitleb oma mehe vastu, kes on armukade naise haritusele ja tööle. Kuid Wuolijoe Koidula on ka Aino Kallase "Tähelennu" nägu: Koidula on isamaa kaitsepühak (Jeanne d'Arc) nägu "Tähelennuski". Näidendit ei lavastatud pärast menukat esietendust uuesti seetõttu, et tulid ja võitsid Hella Wuolijoe Niskamäe-näidendid. Nõukogude Liidus ei tulnud "Koidula" lavastamine küsimusse. Veel 1989. aastal mängisid Viljandi harrastusnäitlejad seda suurte poliitiliste kärbetega. P. Koski on osutanud Soome-poolsetele arusaamistele, sellele, et Tundmatu karakter tähistab Antti Almbergi. Kuid see ei tarvitse nõnda olla. Tundmatu kui sümbol märgib tulevast luulelugejat ja meest, kes suudab olla naise kaaslane ka avalikus elus. Mitte asjata ei nurisenud kirjanik, et Eestis nähti ainult tema näidendi halba keelt ja muud ei tahtudki näha. Näidendid "Talulapsed" ja "Põlev maa" on saanud parema hinnangu kui eesti kriitikas kombeks on olnud, August Annist välja arvatud. See on ka igati põhjendatud – Wuolijoki oli siiski ka eesti, mitte ainult soome kir-

janik. Meeldiv oli lugeda, et Edvin Laine on tunnustanud "Põlevat maad" kui väga head näidendit, sest eesti kriitikas on hinnang olnud enamasti eitav.

Huvipakkuv on P. Koski raamatu peatükk "Punane ja valge", mis avab Soome kodusõja traagika ja keskendub näidendi "Seadus ja kord" käsitlusele. Wuolijoe humanistlikud põhimõtted on esile toodud sümpaatsetena ja kirjaniku edasisele arengule tähenduslikena, kuigi näidendi ilmumiskontekstis need poolehoidu ei leidnud. P. Koski tähelepaneku kohaselt on see näidend viimane, milles Wuolijoe iseseisev naine läheb lahku oma armastatust maailmavaate ja ideoloogiliste tõekspidamiste nimel. Hilisemad näidendid otisid mitte kompromissi, vaid vastuolude ületamist hariduse ning abielu kaudu.

Peatükk "Tervapää sünd" ja esimeste Niskamäe-näidendite käsitlus on hoogne ning kõitev. Oli huvitav teada saada, et "Niskamäe naistest" on olemas nelikümme erinevat kontseptsiooni ja et näidend on kõige enam tõlgitud soomekeelne kirjandusteos. Üllatav oli ka fakt, et "Niskamäe leib" pälvis natside tunnustuse kui *Blut und Boden*-ideaali tõlgendus. Nagu Jukka Ammond ja Oskar Kruus nii on ka P. Koski tõlgendanud Niskamäe osaliselt omandina või mammonana marksistlikus mõttes, kuigi mulle tundub, et Niskamäe on rohkem kui omand või varandus: see on kodu, loodud mitme inimpõlve tööga, agraarelu sümbol, riigi ja ühiskonna aluspõhi.

Igati põhjendatud ja huviäratav on peatükk "Juuraku popsitarest Hollywoodi". "Parlamendi tütre"/"Farmeri tütre" puhul tuleb hästi esile kirjaniku enese osa filmistsenaariumi sünnis. "Juuraku Hulda" on tõepoolest romaani "Udutaguste Leeni Tartus" paralleel. Romaanist on üle kandunud mõned repliigidki. Kas aga "Juuraku Hulda" kui näidend ja karakter on "parem" kui B. Shaw "Pygmalion", on raske otsustada.

"Unustatud näidendite" peatükki kuuluvad "Roheline kuld" ja "Vastumürk". Tundub, et P. Koskil on õigus, kui ta väidab, et "Roheline kuld" läks teatrite ning

publiku mõistmatuse nahka. Film on aga praegugi vaadatav. Et "Vastumürk" oma toreda teksti ja huumoriga on sattunud unustatute hulka, oli pigem kurb ja eba-meeldiv teada saada. On see taas olnud mõistmatuse viga?

Peatükk "Maailmamaine läheduses" on pühendatud ammandamatule teemale "Wuolijoki ja Brecht". See on ka Oskar Kruusi Wuolijoe-biograafias parimaid käsitlusi. Wuolijoe panus "Härä Punttila"/"Suur-Heikkilä peremehe" sünnis on olnud suurem, kui publik algul, vähemalt Eestis, tahtis uskuda. Wuolijoelt pärineb soomepärasus ja huumor, ka enamik rep- liike, Brecht teravdas sotsiaalseid vastu- olusid ja muutis Eeva karakterit. Meeldib ka see, et P. Koski on väärtustanud näidendit "Doktor Lucius ja Luuletaja", mida Oskar Kruus peab ebaõnnestumiseks.

Peatükk "Populaarne kanoniseeritakse" võtab kokku Hella Wuolijoe menunäidendite edu ning juhatab sisse nende klassikaks saamise käsitluse. Faktirikas on peatükk "'Töomehe pere" ja poliitika- aastad", seda eelkõige just uudse poliitilise materjali poolest. Huvitavalt on käsit- letud Hella Wuolijoe tegevust Soome ringhäälingus. Wuolijoe teeneks olid *Yleisradio* kaasajastamine, poliitiliste vaidluste sallimine ja töölisteemaliste saadete alustamine, samuti Raadioteatri tõus. P. Koski analüüsi tulemusena sel- gub ka, et "Töomehe pere" ei ole lihtsalt plagiaat, vaid suures osas Wuolijoe loo- ming. Teade, et Hella Wuolijoe valimine Soome ringhäälingu peadirektoriks oli valitsuse käsk, mille taga seisis Nõuko- gude Liidu soov, on samuti uudne.

Peatükk "Jälle kirjanikuks" vaatleb peamiselt Niskamäe-sarja uusi näiden- deid ("Niskamäe Heta" ja "Mis nüüd, Nis- kamäe?"). See, et Heta on soomlaste lem- mik, satub vastuollu O. Kruusi käsitluse- ga: Heta on Kruusile antipaatanne ja see- tõttu ei tunnusta ta ka näidendit. Väike täpsustus: Heta abielu ja probleemide pa-

ralleel leidub romaanis "Udutagused", mitte romaanis "Udutaguste Leeni Tar- tus". P. Koski on samal seisukohal kui Jukka Ammond ja Oskar Kruus, et Akusti abiellub Hetaga soovist saada maad ja hakata peremeheks. Kuid tun- dub, et Akusti armastab Hetat, igatseb neid kahte tähte, Heta silmi, mida ta ei suuda võita. "Mis nüüd, Niskamäe?" lõpe- tab Niskamäe-sarja ja on mõneti tõesti nõrgem kui näiteks "Niskamäe noorpere- naine". Ometi on sellesse kätketud pööre, maailma jõudmine agraarühiskonnast in- dustriaalühiskonda. Uudne on informat- sioon, et kirjanikul oli kavas sarja veelgi jätkata, pöörduda Niskamäe Martta ja teenijapiiga Salli lugude juurde. Lõpu kõigile loomekavadele tegid aga kirjaniku haigused ja surm.

Väga õnnestunud on kokkuvõttev pea- tükk "Hella trügib kõikjale", mis määrat- leb Wuolijoe koha soome kultuurielus, kus ta oma poliitika-aastatel oli tõeline käilakuju. Kiitust pälvidvad ka raamatu põhjalikud lisad. Eestikeelsete näidendite esietenduste loetelust siiski puuduvad "Vastumürk" (Estonias ja Ugalas) ning "Suur-Heikkilä peremees ja tema sulane Kalle" (Rakvere Teatris), samuti Punttila- lavastused Eesti Draamateatris.

Kokkuvõtteks võib ütelda, et Pirkko Koski käsitlus viib senist Wuolijoe-uuri- mist märgatavalt edasi. Eriti huvitav ja väärtuslik on retseptioonivaatlus. Hin- nang on antud ka Niskamäe-lavastustele Nõukogude Liidus. Paari aasta pärast täi- tub viiskümmend aastat Hella Wuolijoe surmast. Tema looming ja poliitiline tege- vus on saanud kristalliseeruda klassikaks ning ajalooks. Seda tõestab ka kahe bio- graafia lähestikune ilmumine – tunamul- lu Eestis, kirjaniku juurte kodumaal, Os- kar Kruusi sulest, ja nüüd ka Soomes, maal, kuhu ta elama asus ning seal juhti- vate kultuuritegelaste hulka tõusis.

HILVE REBANE

RAAMAT KIRJAKEELE ARENDAMISEST

Rein Kull. Kirjakeel, oskuskeel ja üldkeel. Eesti Keele Sihtasutus, 2000. 254 lk.

Rein Kull on oma artiklikogumikku võtnud valiku viimastel aastakümnetel il- munud kirjutistest (vanimad pärinevad

1970-ndate aastate algusest). See valik on õnnestunud ja annab tervikliku tulemuse. Kirjutised on jagatud kolme teemaringi

ehk autori kolme huviala järgi: 1) kirjakeel ja selle korraldamine, 2) oskuskeelekorraldus ja 3) uued sõnad kirjakeeles.

Vaatleme neid osi lähemalt. Esimene, pealkirjaga "Kirjakeel ja selle korraldamine" on kõige põhimõttelisema tähtsusega. See algab mõisteid korrastava kirjutisega "Kirjakeel, selle allkeeled ja stiilivaldkonnad", mis on kirjutatud 2000. aastal ilmunud "Ametniku keelekäsiraamatu" jaoks paar aastat varem. Seal on püütud määratleda keelekujusid ja muidugi pole pääsu olnud nende omavahelisest suhestamisest: kirjakeel, kõnekeel ehk argikeel ehk tavakeel, murdekeel, erikeel ehk sotsiolekt (släng või argoo), ühiskeel, üldkeel, oskuskeel, teaduskeel, tarbekel, ilukirjanduskeel, ajakirjanduskeel, reklaamikeel, asjaajamiskeel, ametikeel. Seda on tehtud vanas, traditsioonilises laadis, kui kõik lihtsustatult selge oli, veel puutumata uuemast lainetusest, mis väljendub Tartu seminarikogumikus "Eesti keele allkeeled".¹ Sellesse raskesse probleemistikku sekkumata tahan siinjuures üksnes soovitada kahe termini vältimist: uue, aga kehvema termini *tavakeel* juurdetoomist *argikeele* kõrvale (lk 11, 23) ning vana, üldiseks ja ebamääraseks jääva *erikeele* kasutamist sotsiolekti mõttes (lk 11). *Tavakeel* toob õige varsti kaasa peamurdmise, on see nüüd argikeel või üldkeel.

Seitsmekümnendaist aastaist on Rein Kull võtnud 1971. aastal Mart Mägra algatusel kirjutatud valgustusliku artikli "Kas normisund või piiramatu vabadus?". Ilmunud algul ajakirjas Noorus, kandis see hiljem koos Ellen Uuspõllu, Henn Saari ja Tiiu Erelti artiklitega keelekorralduslikku osa M. Mägra kogumikus "Keel, mida me harime" (1976). Artikkel tõestab lõõvalt, et keelekorraldus on ühiskonnas vajalik, kuid sisaldab peale selle veel normi ja normingu, keelekorralduse ja keelehoolde vahekorra selgituse ning keelevea paindliku käsitluse.

R. Kulli kaheksakümnendate aastate mõtteid iseloomustab kirjutis "Kirjakeelest ja selle korraldamisest", millega Keele ja Kirjanduse toimetus 1985. aasta lõpus pani punkti läbi poolteise aasta numbrite kestnud mõttevahetusele "Kirjakeele korraldus nüüd ja praegu". 20 inimest oli sõna võtnud, igauks rääkinud oma asja, nii

¹ Eesti keele allkeeled. Toim. T. Hennoste. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Tartu, 2000.

et pisut oli juttu olnud ka keelekorraldusest ja selle edasi- või tagasiminekest. R. Kulli ülesanne oli vähemalt mõttevahetuse lõpetuseks taas keelekorraldusest kirjutada. Seda ta tegigi, rääkides algul oma lemmikteemal "kui komplitseeritud nähtus on kirjakeel", siis keelekorralduse mõistest, võrreldes seda teiste keelte vastavate mõistetega (vn *культура речи*, sks *Sprachpflege* ja ingl *language planning*). Edasi tuleb juttu kirjakeele seisundi ja keelilise situatsiooni muutumisest, kui vaadata tagasi olgu siis Jannseni või Aaviku-Veski aega. R. Kull ei pääse mööda meie keeletsunftis üsnagi püsivalt valitseva olukorra markeerimisest: "Kildkondadeks eraldudes ning lõhenedes, vastastikku vaenutsedes ja pirne läkitades, egotsentriliselt toimides ja mis tahes teisi mõtlemisse juba *a priori* tugeva eelarvamusega suhtudes me muidugi selle ülla eesmärgi [kirjakeele kujundamise] nimel ei tegutse. Pigem vastupidi: objektiivselt tegutseme selle vastu." Huvitav, et R. Kull selles 1985. aasta artiklis ei meenuta kõigi ringkondade hetkelist lähenemist 1979. aastal, kui ühe aasta tegutses jõude konsolideerinud keelekorralduse ja keeleõpetuse komisjon ning korraldati tulemusriikas nõupidamine. Kuid muidugi, 1985. aastaks olid kõik jõud üksteisest ammuilma taas kaugenenud.

Kirjutis jätkub R. Kulli arvamusel igikestva vaidlusküsimuse kohta, mis jagab keelekorraldajad kahte leeri: kas kasutada ainult produktiivseid ja lihtsaid sõnamoodustuse ja sõnamuutmise malle või ka väheproduktiivseid ja haruldasemaid. Esimese leeri võimsaim esindaja on olnud Valter Tauli, samal ajal kui Henn Saari ja R. Kull on esindanud teist. Ja veel üks probleem on R. Kullil läbi rohkete kirjutiste südamel olnud: üldkeele ja oskuskeele vahekord, mida ikka ja jälle ei suvatseta mõista. Eriti terav ühe, allkeelteta keele, "minu eesti keele" esindaja on teatavasti olnud Jaan Kaplinski. Pikema käsitluse leiab lugeja artiklikogumiku terminoloogiaosast.

Artikli paaril lõpuleheküljel (lk 32–34) esitab R. Kull oma positsiooni tollal värskest teoks saanud suurte normimuutuste suhtes. Aastail 1979–1983 oli vabariikliku õigekeelsuskomisjoni kolmas koosseis teinud mitu olulist morfoloogia- ja ortograafiaotsust. Nii R. Kulli artikli ilmumise ajal 1985. aastal, veel enam aga praegu

2001. aastal kõigele tagasi vaadates ei saa ma kriitilise mahategemisega sugugi nõus olla. Tegemist ei olnud "äkilise rabistamisega", "rabaduse ja üleforsseerimisega", "ilmse ülepingutusega", "kampaaniaga", "järkjooksude ja hurraaforsseeringutega". Vastupidi – muutused olid aastakümnete jooksul keeles süvenenud, neid oli korduvalt üritatud kirjakeeles heaks kiita, kuid vanameelsete tugeva vastuseisu tõttu polnud see varem õnnestunud. Ise asja sees olles ja mäletatavasti nende otuste poolt hääletades pidi R. Kull teadma sedagi, et iga otsuse taga olid ühe või mitme keeleteadlase põhjalikud uuringud (morfoloogias eelkõige Mati Hindi, Jaak Peebo, Udo Uiho omad), mitte sugugi ainult ühiskondlikult tegutsenud komisjon. Nii et lubatagu jääda teistsugusele arvamusele: otsused olid tarvilikud kogu mahu, neid teha oli viimane aeg. Seda on kinnitanud ka hilisemad n-ö ülevuurimised.

Päris üheksakümnedate aastate lõpust pärineb kirjutis "Kas kindel või lagundatud kirjakeel?", mis taas kuulub Keele ja Kirjanduse mõttevahetusse, seekord pealkirjaga "Muutuv keel" (läbi numbrite alates 1998. aasta oktoobrist kuni 2000. aasta märtsini). Selles kirjutises kirjeldab R. Kull, mida umbes poolteise sajandi jooksul on eesti kirjakeele arendamiseks tehtud (KK 2000, nr 1, lk 1–9). Taas selgitab ta, miks eestlased ja teisedki rahvad on keelekorraldust tarvilikuks pidanud. Järgneb artikli kõige deklaratiivsem ja kõrgelt-kaugelt õpetavam osa "Mis on praegu oluline". Ei saa vaiki olla, et sealt üllatab mind lause: "Kirjakeele üldist korraldamist toetav keelehoole ja keelenõuanne aga peaks senisest veelgi suuremal määral olema selgitava, soovitava ja suunava iseloomuga." Mida ta siis praegu on? Edasi tuleb kirjutises kolme peamise ohu kirjeldus: vene-poolne surve, angloomania ja meie endi suhtumine. Viimast peab autor õigustatult suurimaks ohuks, s.o inertsust, loidust, hoolimatust, ükskõiksust, mõtlematust. Lõpus saab kokkuvõtliku vastuse artikli pealkirjas püstitatud küsimus "Kas kindel või lagundatud kirjakeel?": "...tingimata kindel kirjakeel."

Raamatu teine osa on "Oskuskeelekorralduse radadelt". Kui esimene osa oli 50 lk, siis teine on üle poole mahukam – 110 lk. Selles on nii üldisi ülevaatekirjutisi kui ka ühe eriala keele käsitlusi. VIII rahvus-

vahelisel soome-ugri kongressil esinemise jaoks 1995. aastal koostatud ülevaade "Sajand sihikindlat terminoloogiatööd Eestis. Selle tähendus kirjakeele arengus" on tagasivaade XX sajandil tehtule. See kompaktna ja ülevaatlik kirjutis sobib hästi eesti terminoloogiatööga esmatutvumiseks, vähemalt üliõpilaste püsilektüür saab sellest kindlasti. Sajandi teistest pooltest on konkreetselt kirjutatud järgmises artiklis "Pool sajandit oskussõnavaratööd", mis keskendub Eesti Keele Instituudis (varasemas Keele ja Kirjanduse Instituudis) tehtule, olles kirjutatud instituudi juubelikogumiku tarvis (1997). Ilma selle kirjutiseta jääkski seitsme- ja kaheksakümendad aastad esimese ülevaate põhjal vaesemaks, kui nad tegelikult olid.

Hea meel on kogumikust lugeda artiklit eesti oskuskeelenduse ajaloo ühe huvitavama isiksuse akadeemik Leo Jürgensoni osatähtsusest ehituskeele, aga ka laiemalt tehnikakeele edendajana. See oli algkujul esitatud L. Jürgensoni mälestusloengutel ning ilmus 1987. aastal ajakirjas Ehitus ja Arhitektuur, hiljem 1992. aastal veel kogumikus "Insenerikultuur Eestis 1". Kirjutis toob elavalt meelde ühe kange eesti mehe keelevõitlused. L. Jürgensoni süsteemse oskuskeelekäsitluse olid kujundanud eelkõige kolm mõjurit: prof Ottomar Maddisoni süsteemikindl ja selge ainekäsitlus Tallinna Tehnikumis õppimise päevilt, J. V. Veski süsteemikindlus terminimoodustuses ning erialase täiendamise ja kraadiomandamise aastad Ameerikas 1924–1934. Tema aktiivseimad keeletegevuse ajajärgud olid kolmekümned ja kuuekümnendad aastad – mõlemal korral oli just temasugust meest ka väga vaja: esimene kord tehnikakeele alusepanijate hulgas, teine kord vastukaaluks ühesuguse (s.o allkeelteta) üldrahvaliku keele taotlustele. Pinnasemehaanika ja ehitusfüüsika eriteadlasena mõistis L. Jürgenson hästi kirjakeele diferentseeritust, oskuskeele erinõudeid ning täpsuse, mõtteselguse ja süsteemsuse vajadust. Oskuskeelenduse ajalukku ja tema kaasaegsete müllu on kustumatult jäänud professori võitlus nimetavalise liitumise teadliku rakendamise eest vahendit märkiva täiendsona puhul (*masinlõps, elekterkeevitus, telefonside*) ning vahetegemise eest terminite *soe* ja *soojus* vahel. Kolmandaks taotluseks oli tal tuletusliidete sihpirane rakendamine.

1967. aastal, kui pool aastat tema juures Tallinna Polütehnilise Instituudi arhitektuurikateedris töötasin, olin ise ka süsteemsetes terminiskeemides ja maatriks-tabelites otsapidi sees. Tuletussüsteem, selle piirid ning võimalused olid meie igapäevaste arutluste ja ka vaidluste teema, sest pörkasid kokku kogenud tehnikateadlase ja värskelt õpetatud filoloogi arusaamad.

Järgneb ajakirja Nõukogude Eesti Teravishoid, s.o meedikute tarvis 1984. aastal kirjutatud "Tänapäeva terminoloogiatöö põhimõtted", tihe ja selge kokkuvõte, mis ühtlasi selgitab väljendite *terminologia korrastamine, ühtlustamine* ehk *unifitseerimine, standardiseerimine* ning *mõistestiku kindlaksmääramine* tähendust. Tunatud ja teada põhimõtted on illustreeritud meditsiiniterminite näidetega. Ajalehes Kodumaa 1977. aastal ilmunud "Teadus ja tehnika ning meie emakeel" raporteerib oskussõnavara korrastamise saavutustest ning neid oligi küllaga. Ka kirjutises "Spordisõnavara ja keele väljendusvõimalused" (1985) jätkub tegelikult kahe praktikas olulise probleemi – variatiivsuse ja üldkeele-oskuskeele vahekorra – käsitus, sedakorda siis sporditerminite näidetega.

Edasi suundub raamat kahe kirjutisega õiguskeele probleemide juurde. 1978. aastal ajakirja Nõukogude Õigus tellitud artiklis "s-liitumine ja õigusterminid" selgitab R. Kull juristidele, et s-liitumist ei saa mõõta õige-vale mõõdupuuga, vaid tegemist on keele dünaamilise arenemise nähtusega. s-liitumine on järjest rohkem levinud ka sihitisliku *us-täiendsõna* korral ning seda tõkestada pole mõistlik (*vabaduskaotus, õigusrikkumine*). Kaheosaline artikkel "Ebakohti eesti õigusterminoloogias" pärineb kahest ajakirja Õiguskeel 1999. aasta numbrist ning käsitleb järgmisi termineid: *omand; ettevõtte* ja *ettevõtja; hankima* ja *tarnima; tööandja, töövõtja* ja *töötaja; töö(ette)võtt; ametikorter* ja *tööandja eluruum*.

Raamatu terminoloogiaosa lõpetab värsked kirjutised "Oskuskeel ja üldkeel: erisused ja samasused", mis on kirjutatud juba valimiku kokkupanemise ajal ja avaldatud ajakirjas Keel ja Kirjandus 2000, nr 8. See ei paku küll midagi uut eesti oskuskeeleõpetuse edasiarendamise seisukohast, ent on ometi väga vajalik, kuivõrd allkeelte vahekorra suhtes võib pahatihti kohata täielikku mõistmatust.

Raamatu kolmas osa "Uudsed sõnad kirjakeeles" (90 lk) sisaldab viis artiklit, mida kindla peale meelsasti loetakse, sest uudissõnad on eestlasi alati kangesti huvitanud. Esimene kirjutis "Malemängust kosmose hõlvamiseni ehk Mõnda julgest sõnaloomingust" on kokku pandud kolmest ajalehes Kodumaa 1985. aastal ilmunud lookesest ning juhatab uudissõnade osa kergemas vormis sisse.

Järgneb põhjalik käsitus "J. V. Veski ja markantne terminilooming", sündinud 1984. aasta Veski päeva ettekandest ja publitseeritud 1987. aasta Emakeele Seltsi aastaraamatus. Niivõrd kui eesti kirjakeele puhul julgest sõnaloomingust kõneldakse, on seda tavaliselt ikka seotud J. Aavikuga, eelkõige tema tehissõnadega, kuid R. Kull näitab, et J. V. Veski sõnaloomel oli niisama lennukas kui J. Aaviku oma. J. V. Veski on teinud nii markantseid tuletisi ja liitsõnu kui ka leidlikke tähendusülekandeid ja tehissõnugi. Küll J. V. Veski jünger olemata on R. Kull neist päris vaimustatud. Ühes kohas ei ole ülevaade materjali liigitamisel päris järjekindel olnud: metafoorne ülekanne on nii "muude tuletusvõimaluste" (?) lõpus kui ka murde- ja unarkeelendite rakendamise all (lk 186–188). Olgu siinjuures ka üks täpsustus: raamat räägib kaks korda, kuidas tehti sõna *kahur*: lk 168 on sõna autoriks noorelt surnud ajakirjanik Voldeemar Rosenstrauch, lk 194 kirjanik K. W. Rosenstrauch. Mõeldud on sama isikut (Karl) Voldemar Rosenstrauchi, luuletajat ja kodu-uurijat (sündinud 1877 ja hukkunud punase terrori ohvrina 1919). J. V. Veski "Mälestuste raamatus" (1974) kannab ta ekslikult nime Juhan Weidenstrauch ja sureb noorena tiiskusse.

"Keeleergastusest, sõnasepistusest ja asja armastamisest" on esseelik lugu kogumikust "Kirjakeel 1983", seega pärit ajast, kui sõnavara arendamine oli juba mõni aasta olnud keele spontaanarengu pooldajate närimisaineks. Vastandina pessimismi langenud Henno Meristele pani R. Kull kirja hoopis optimistliku selgituse. Kui arvustajad olid kuuekümnendate teise poole ja seitsmekümnendate fenomeni nimetanud keeleuueenduse teiseks nooruseks, siis R. Kull annab sellele keeleergastuse nime ja arutleb, milles on olnud keeleergastuse ajajärgu head ja vead. Pakkudes rohkeid näiteid üksikõnestumiste kohta, võtab ta selle põhjal

kokku ka üldisema – inimeste keeleteadmisvõime arenemise: "Keeleergastusaja üks peasaavutus on aga on, et ta meie kirjakeele ositi rakendamata ning roostesse jäänud sõnamoodustusmehhanismi täies ulatuses käitusesse on pannud." Ka nüüd, palju aastaid hiljem ja uuel ajal tuleb öelda, et rahva keelehuvi ja -algatuse mahasurumine, suretamine ja väljajäetamine polnuks õige tee. Vastupidi: rahva keelehuvi ja aktiivne kaasatugutsemine aitab eesti keele arenemisvõimelisena tulla läbi nõukogude aastate. Ja on üsna narr tagantjärele süüdistada H. Meristet ja tema juhitud Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektsiooni selles, et nad nõukogude elu tähtsad kõned ja suunised liiga heasse eesti keelde ümber panid. Kõik see mõjutas siiski liiga palju igapäevast keelt. Mäletan siiani H. Meriste rõõmsat naeru, kui ta mõne uudissõna või -nimetuse, mille lubatavuses kohalikud ajakirjandusjuhid kahtlesid, Brežnevi kõne tõlkesse pistis. Sellega oli keelend endale elamisloa saanud.

Raske öelda, miks R. Kull on nii järjestanud, aga alles seejärel tuleb kirjutis "Sõnavõistlus ja võistlussõnad", milles ta võtab kokku 1972. aasta sõnavõistluse tulemused. See oli rahvalik sõnaloomisvõistlus, mille kindlaks voolusängis hoidmiseks oli Emakeele Seltsi keeletoimik andnud huvilistele ette 20 parimat väljendust ootavat mõistet. Võistlusele laekunud 182 kirja olid toonud sadu ettepanekuid ning väljavalitute seast ongi suur hulk sõnu keelde püsima jäänud, nagu *meerik, pardel, kukeroon, selve, taidlus, linnak, kohuke, sõõrik, türp, püksikud, eirama* jt.

Raamatu lõpetab varem ilmunud käsitus "Tehissõnad eesti keeles", mida kindlasti palju lugema ja kasutama hakatakse. See on seniste tehissõna ja tehistüve definitsioonide ning liigituste täielik ülevaade. Seniste tehissõnauurimuste hulgas on tuntumad Julius Mägiste, Valter Tauli ja Henn Saari omad. Saame selge pildi nende tehtud liigitustest ja kasutatud

termineist. R. Kulli eesmärk on aga olnud "anda võimalikult täielik loetelu eesti keeles sel või teisel määral tarvitusele tulnud tehissõnadest". Ainult ettepanekuteks jäänud tehiskeelendid on jäetud kõrvale. Tehissõna liigi määramisel on üldiselt tuginetud H. Saari liigitusele, siiski põhi- ja alaliikide nimetusi veidi muutes. Eesmärk on olnud näidata tehissõnu läbi terve XX sajandi. J. Aaviku tehissõnu teatakse tänu rohketele uurimustele hästi, ka Manivalde Lubi omad on teada (vt autori enda nimestik Emakeele Seltsi aastaraamatus 13, 1968), teiste sõnade sünni kohta alates 1930-ndaist aastaist kuni seitsme-kaheksakümnendate vahetuseni on andmed olnud raskesti ülesleitavad või päris olematud. Mõne sõna elulugu saab küll vaadata T. Ereli, R. Kulli ja H. Meriste raamatust "Uudis- ja unarsõnu" (1985), kus nad aga tuletiste ja liitsõnade hulka ära kaovad. Tehissõnade inventuur näitab, et eesti kirjakeeles on kindlalt tarvitusele tulnud umbes 35 J. Aaviku tehistüve ja vähemal määral tarvitamist leidnud veel ligi 20, teiste loodud tehistüvedest on kindlalt tarvitusel ligi 30 ja vähemal määral 12 – seega ühtekokku on nimestikus ligemale sadakond tehistüve. Peale seni teada oleva kokkuvõtmise ja uute andmete esitamise on palju väärt ka kirjutise osa "Lahtisi otsi ja kvaasi- ning pseudotehissõnu", mis näitab raskusi tehissõnade kindlaksmääramisel, s.o tuletistest ja laenudest eristamisel. Vahet olnuks õiglane võtta nimestikku ka mõni J. V. Veski sõna, nt *puit, valk, taatlema*, mille tehislikkust ka Veski ise on mõõnud. Mõnegi sõna puhul on targem leppida mitme tõlgendusega, mida ongi tehtud, nt *kaasama, selve, muuvi*.

Kõige lõpuks jääb mul ainult soovida, et Rein Kulli raamatul oleks hästi palju lugejaid. Iga kirjutist tuleks alustada aastarvu vaatamisest, sest keelekorraldus on ala, mis eriti tihedas seoses oma ajaga.

TIIU ERELT

EVALD TÕNISSONI MÄLETADES

Tahtmatult peame leppima tõsiasjaga, et 1. maist ei ole Eesti rahvuskultuuri uurijate hulgas enam Tartu ülikooli emeriitprofessorit Evald Tõnissoni (24. IV 1928–1. V 2001). See valus kaotus viis ka Keele ja Kirjanduse lugejatelt kauaaegse autori, kelle muinasajateemalisel kirjutised ja arvustused pälvisid suurt huvi.

Evald Tõnisson pärines põlluharijate perest Järvamaalt Mäost, kus ta sündis 24. aprillil 1928. aastal isale kui Vabadussõjast osavõtnule antud talus. 1946. aastal lõpetas ta Paides keskkooli ja asus õppima Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda arheoloogiat. Arheoloogia valik võimaldas säilitada kodust kaasasaadud isamaaliku ellusuhtumise ja vaimse sõltumatuse. Noore mehe protestihoiak ja osavõtt õpilaste vastupanuliikumisest Paides õppimise päevil põhjustas 1951. aastal arreteerimise ja väljasaatmise Põhja-Komi söekaevandustesse. Tartu ülikooli lõpetas E. Tõnisson pärast vangilaagrist vabanemist 1956. aastal ajaloolase-arheoloogi diplomiga. Juba enne lõpetamist võttis prof Harri Moora oma andeka õpilase tööle Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektorisse, mis jäigi tema põhitöökohaks. Siin töötas E. Tõnis-

son laborandina, noorem- ja vanemteadurina ning sektorijuhatajana kuni 1993. aastani. 1990. aastal sai temast Tartu ülikoolis taastatud arheoloogia õppetooli professor (1990–1993), hiljem emeriitprofessor.

Evald Tõnissoni esimene, diplomitööst väljakasvanud uurimisteema käsitles Eesti muistseid aardeleide ja on tänaseni üheks põhjalikumaks ja arvestatavamaks selleteemaliseks kirjutiseks. Peatselt suunas prof Moora noore uurija Eesti arheoloogilistes kogudes säilitatavate liivi muististest pärit olevate materjalide juurde. Uue täiendava leiumaterjali saamiseks kaevas E. Tõnisson koos läti kolleegide J. Graudonise ja E. Mugurēvičsiga mitmes kohas Koiva liivlaste kääpaid. Selle tulemusena valmis senini kõige ulatuslikumaks jäänud Koiva liivi XI–XIII sajandi muistiseid ja esiajalugu käsitlev uurimus "Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur" (ilmus 1974. aastal), mida E. Tõnisson oli kaitsnud ka kandidaaditööna (1968). 1970. aastal avaldas E. Tõnisson Keeles ja Kirjanduses põhjaneva artikli muistsete Väina ja Koiva liivlaste ning Kuramaa liivlaste keeles ja kultuuris ilmnevate ühis- ja erijoonte kohta, analüüsides mainitud piirkondade elanikkonna kujunemist ja majanduslaadi. Liivlaste etniliste probleemide uurimisega tegeles E. Tõnisson muude uurimisteemade kõrval ka hiljem. Hinnates seda teaduslikku panust, valis Läti Teaduste Akadeemia ta 1998. aastal oma välisliikmeks.

Peamiseks uurimisvaldkonnaks kujunesid Evald Tõnissonil aga Eesti muinaslinnused. See suund kasvas välja 1950-ndate aastate lõpul kaevamistest Lõhaverre linnamäel H. Moora abilisenä. Järgnesid aastakümnete jooksul läbiviidud ja juhendatud arheoloogilised kaevamised sellistel tuntud Eesti linnustel nagu Soontagana, Konuveres ja Varbola, kus said oma esimesed uurijakogemused ka mitmed nüüdse noorema põlvkonna arheoloogid. Tulemuseks oli ulatuslik 1988.

aastal doktoriväitekirjana kaitstud käsikiri, mille trükivalmis seadmine oli E. Tõnissoni viimase aja põhitööks. Tema arvukate teadustööde seas on esiletõstmist väärt ka rida üldkäsitlusi, nagu keskmise ja noorema rauaaja peatükid "Eesti esiajaloo" (1982), mis pälvis ENSV riikliku preemia 1985. aastal, samuti tema kirjutatud osad "Tallinna ajaloo" (1976), "Eesti talurahva ajaloo" (1992) jm.

Evald Tõnissoni kirjutised ei olnud kuivad erialased kirjatööd, vaid ta paistis oma kolleegide seas silma arheoloogia andeka populariseerijana. Rohkete ajakirjanduses avaldatud artiklite hulgas olid lugejate poolt oodatud ja hinnatud ajakirjas Eesti Loodus avaldatud pikem Eesti muinaslinnu tutvustav sari, mis ilmus 1966. aastal ka omaette väljaandena "Linnamäed ja maalinnad". Kuni "Eesti esiajaloo" ilmumiseni oli E. Tõnissoni (koos J. Selirannaga) kirjutatud Eesti esiaega käsitlev populaarne raamat "Läbi aastatuhandete" üks enamkasutatud selleteemaline sõjajärgne käsitlus. Esma-trükile 1963. aastal järgnesid veel uued väljaanded 1974. ja 1984. aastal ning Soomes 1970. aastal.

Muististe kaevamiseni suhtus Evald Tõnisson suure pieteeditundega. Ikka rõhutas ta, et see on töö, mida tuleb teha arukalt ja mõttega, kus süda ja hing on kaasas. Olles kauaaegne muinsuskaitse-õukogu ja arheoloogiamälestiste ekspertnõukogu liige, püüdis ta seda põhimõtet oma eluajal kõikjal rakendada. Muististe ja üldisemalt kogu arheoloogiateaduse

kaitse vajadus viis Eesti Arheoloogiaseltsi asutamisele (1989), mille üheks eestvedajaks ja esimeseks esimeheks ta oli.

Omaette tööloigu moodustas Evald Tõnissoni pedagoogitegevus. Peaaegu kõik praeguse põlvkonna arheoloogid on olnud tema õpilased. Juba ammu enne arheoloogia õppetooli taastamist Tartu ülikoolis luges ta aastaid seal eriprogrammi raames arheoloogia eriala õppijatele Eesti ja Baltimaade rauaaja kursust, juhendas diplomitöid ja väitekirju, rääkimata nende retsenseerimisest ja oponentimisest. Oma elutöö eest pälvis ta Valgetähe III klassi ordeni, millega Eesti Vabariigi president teda tänavu autasustas.

Evald Tõnisson jätkas viljakat teadlastööd ka pärast emeriteerimist. Kolleegid olid sellega nii harjunud, et peaaegu igal pärastlõunal võis teda leida oma töölaua tagant Ajaloo Instituudis. Sama laua taga jätkas ta veel surmaeelsel päeval oma Eesti muinaslinnu käsitleva uurimuse trükivalmis seadmist. Tema kirjutuslaualle jäi sulepea koos ajakirjale Keel ja Kirjandus avaldamiseks mõeldud artikli esialgse variandiga. Paraku ei jõudnud ka need mõtted enam avaldamisküpseks kujuneda. Tuleb loota, et tema lõpukorral olev suur käsikiri ilmub peagi tema õpilaste poolt lõpetatuna ja toimetatuna. See põlistaks Evald Tõnissoni koha Eesti XX sajandi juhtivate arheoloogide hulgas nii teadlasena kui ka suurepärase kolleegi ja inimesena.

SILVIA LAUL

EMAKEELE SELTSIS

10. mail toimus kõnekoosolek Tallinnas, kus teemal "Häädusõppe probleeme ja võimalusi" esines Einar Kraut. Esineja osutas, et häädusõppele jaguv tähelepanu on eriti õpetajakoolituses ilmselgelt ebapiisav. Keeleõpetajate teadmised eesti hääduse iseärasustest on harva rahuldavad või siis ei osata nende teadmisega midagi peale hakata. Süvenemisel ilmneb, et foneetilised probleemid on seotud fonoloogilistega: asjatundlik juhendamine eeldabki hääduses süsteemse terviku nägemist kõrvuti taustkeele (õppijate emakeele) süsteemiga. Kindlasti vajab

õpetaja ka hädapäraseid psühholoogiateadmisi kõnemotoorika vallas.

Võimalusi parandada häädusõppe taaset n-õ traditsioonilise lähenemise raames nägi esineja kõigepealt foneetiliste probleemide ulatuslikumas teadvustamises ning õpetajate sellealase kompetentsuse tõstmises. Häid tulemusi annaks järjekindel, meetodiliselt läbimõeldud kuulamistreening. Tüüpilistele häädusvigadele tuleb püsivalt tähelepanu juhtida, nende olemust selgitada, õpetada kasutama helisalvestust, õhutada iseseisvalt jälgima ning jälgendama raadiost, te-

leviisorist ja elust kuuldavast kõnet. Vigadest jagusaamine pole kerge, kuid neid tuleb näha kompleksivabalt, seejuures jätkuvalt rõhutada aktiivse kõnepraktika tähtsust.

Uudse võimalusena pakkus E. Kraut välja dünaamilise hääldusõppemeetodi, mille juhtmõtteks on blokeerida taustkeele mõju spetsiaalsete, õpitava keele hääldusdünaamikast tuletatud võimlemisharjutustega. Võõraid häälikuid suudab ka algaja õpilane rahuldavalt moodustada, kui need on häälduselundite motoorikas vajalikul moel ette valmistatud. Emakeele häälikud kui segav eeskujud jäetakse otsustavalt kõrvale, mis lubab juba esimeses tunnis asuda kavakindlalt uue hääldusaluse kujundamisele. Seejuures peab kesksete treeninguvõtete valik ning järjestus arvestama taustkeele iseloomu. Sõnavara ja üldse kogu keeleainese doseerimisel on tähtis, et keerukamaid, taustkeele seisukohalt vaevanõudvamaid hääldusülesandeid ei võetaks ette enne, kui lihtsamate harjutustega on artikulatsioonibaasi õige arengusuund enam-vähem tagatud. Uue hääldusaluse teadlik täpsustamine ning automatiseeriv kinnistamine jätkub kogu õpiaja vältel.

E. Kraut tutvustas mõningaid eesti häälduse õpetamisel olulisi põhiliigutusi, mida on ulatuslikumalt ja süsteemsemalt käsitletud raamatus "Eesti keele hääldamine" (kirjastus TEA, 2000). Ettekannet ilmestasid joonised ja röntgenipildid, mille najal kõneleja selgitas eesti, soome ja vene häälikute erinevaid moodustusviise.

30. mail toimus Tartus Asta Veski 90. sünniaastapäevale pühendatud mälestuskoosolek, mille korraldasid Tartu ülikooli eesti keele õppetool ja Emakeele Selts. Üritus algas lilledel panekuga Veskite perekonna kalmule, kus prof Eduard Väari meenutas soojade sõnadega Asta Veskit kui õppejõudu ja kolleegi ning tema küla-lislahket kodu.

Ülikooli peahoones J. V. Veski auditooriumis järgnenud koosolekul kõneles dots Valve-Liivi Kingisepp Asta Veskit

kui J. V. Veski keelepärandi uurijast ja hoidjast. A. Veski on Emakeele Seltsi aastaraamatutes avaldanud kümme artiklit, milles käsitletakse XX sajandi esimese poole eesti oskussõnavara olukorda, J. V. Veski osa zoologia, meditsiini, veterinaaria, geograafia ja geoloogia alase terminoloogia arendamisel ning kujundamisel, samuti isa pedagoogilist tegevust jm.

Teisena esines mullu J. V. Veski stipendiumi saanud Merike Parve teemal "Rõngu murraku kvantiteediprobleem". Lõunaeesti alal esineb vältekasutuses mitmesuguseid kõikumisi, mis on sageli nii põhjaseesti murrete kui ka ühiskeele hääldustava suhtes erandlikud. Üsna tihti esineb lõunaeesti murdealal juhtumeid, kus teise välte asemel hääldatakse sõna kolmandas vältes või vastupidi. Võib esineda ka täiesti ebaregulaarset vältekasutust, et sama sõnavormi puhul kasutatakse kord teist, kord kolmandat vältet või siis mingit ebamäärast kahe välte vahepealset hääldust. Eriti suurel määral esineb niisugust välte varieerumist Tartu murde läänepoolsetes murrakutes Rannus ja Rõngus ning Võru murde lõunaosas, nt Hargla murrakus. Tegemist on aksentueerituse tugevnemise tendentsiga, kus kestussuhete muutumine on primaarne ja põhitoonimuutustel on teisejärguline tähendus. Et küsimuses ei ole üksiksõnade muutumine, vaid prosoodiliste ümberkorralduste jada, siis võivad need tendentsid edaspidi veelgi süveneda. Noore uurija pelgalt teoreetiline käsitlus ärgitas kohal olnud vanemaid kolleege küsima ja oma arvamusi avaldama.

Helgeid mälestusi Asta Veskit, oma akadeemilisest emast, rääkis Margit Nirgi.

Asta Veski mälestuspäev jätkus sugulaste ja kunagiste kolleegide seltskonnas kohvitassi juures naiskorporatsiooni Filiae Patriae kaunis vastremonditud kodus.

EINAR KRAUT, HELJU KAAL

ANNA VERSCHIK. On Mechanisms of Interference and the Russian-Estonian Contacts

The author discusses how different mechanisms of linguistic interference could be manifested in the case of Russian-Estonian language contacts. The Russian language spoken in Estonia as well as the Estonian language can be subject to all principal mechanisms of linguistic interference. Due to the social diversity of the Russian community the future linguistic developments may yield a variety of individual cases from a perfect command of Estonian to the speaking of no other language but Russian.

ANU PALLAS. The Journalist of the Republic of Estonia in 1919-1940

First, the study deals with the background (social and geographical background, age, mobility, status) and education of journalists responsible for the Estonian printed press during 1919-1940. Although the proportion of journalists with university education was uncommonly large, the social developments brought up even more challenges, which could have been met better by someone with special journalist education. At that time journalism did not become an academic university subject, though. Second, the working conditions and salaries of the journalists of the same period, as well as the new requirements presented to the press are discussed. The growing complication of social relations and the growing influence of the press raised problems of professional ethics. The requirements of professional ethics were first formulated in Estonian by Harald Vellner in his *Reporter's Guide*. The natural evolution of the Estonian press was interrupted by the political events of June 1940.

ASTA ÕIM. Estonian Phrasal Terms for Persons

Structurally human appellatives can be either compound nouns or phrases (nominal phrase with a substantive base). In phrasal appellatives the primary function is not the identifying one but rather the modal, expressive, or evaluative one. As for the figurative aspect, human appellatives are motivated either linguistically or extralinguistically. In the former case the linguistic expression has become a phrase in the process of semantic transformation, while in the latter case the image takes its origin in a situation, maybe a story. The typical images evoked by the base word of an Estonian human appellative are usually one of the following: a zoological or mythological being, another person, a part of the body, botanical term, material, or object. Other possibilities are rare.

SILVI VARE. General Language and LSP: a Shifted Relationship

Literary Estonian has been subject to conscious development for over a hundred years by now. It is peculiar to this process that systematic development of scientific language was quite intensive while the tradition of a civilized literary language was not at all long. As the linguistic framework was still growing and flexible, terminological work has left a marked imprint on the whole structure of the language. The system, precision and economy necessary in LSP has been seen as the aim of literary language as a whole, forgetting the multifunctional nature of the latter. The article demonstrates how, with the above aims in mind, the development of the Estonian language has been purposefully directed. The lexical as well as grammatical norms reflect a strong influence of special language requirements. As a result, the Estonian language has developed towards a considerably more synthetic way of expression. Among the rest, an essential change has occurred in the system of word formation, notably, back formation of verbs from compound verbals, which, in turn, may have an impact on the syntactic nature of the language.

MAIE KALDA. The Old Personnel Trying Their Chances in Post-Estonian Times

The author-sociological analysis concerns the creative histories of those 17 authors who lived in Estonia during and after World War II, i.e. who had not fled either to the East in 1941 or to the West in 1944. A closer look is taken at the survival techniques of M. Metsanurk, H. Raudsepp, F. Tuglas, and O. Luts. The re-occupation of Estonia in the autumn of 1944 did not bring an immediate establishment of late Stalinism. Although the people responsible for the Estonian literary life until 1948 (*incl.*) had passed a "testing period" in the Soviet rear, their creative personalities had been formed in the democratic atmosphere in the 1920s-1930s. Their interpretation of ideological dictate was not very strict: even those authors whose loyalty could be disputed were not banned from publication at once. The limits set were narrow, though. Publication contracts were the easiest to obtain for translations of M. Gorki and other Russian authors. Also, the critics demanded that new books should depict the immediate present, overriding those telling about the past, which hampered the manifestation of the real creative potential of the authors concerned.

INHALT

ANNA VERSCHIK. Über Interferenzmechanismen und russisch-estnische Kontakte	529
ANU PALLAS. Der estländische Journalist 1919–1940 (Fortsetzung)	543
ASTA ÕIM. Personennamen in der estnischen Phraseologie	554
SILVI VARE. Das verschobene Verhältnis zwischen der estnischen Gemein- und der Fachsprache (Fortsetzung)	563
MAIE KALDA. "Alter Schriftsteller-Kader" in der nach-estnischen und Nachkriegszeit auf der Suche nach Wegen ihr Schaffen fortzusetzen	572
MISZELLEN	
AGO KÜNNAP. <i>Es peab pidama</i>	579
REZENSIONEN	
PAUL-EERIK RUMMO. Der sorgenfrei und fröhlich wirkende Runnel (Hando Runnel. Mõistatused. Tartu, 2000)	583
MAIRE LIIVAMETS. Das patriarchalische Hohelied (Hando Runnel. Mõistatused. Tartu, 2000)	584
RAIMO RAAG. Gedanken zum Erscheinen der Bibliografie über frühe estnischsprachige Druckwerke (Eestikeelne raamat 1525–1850. Toimetanud Endel Annus. Tallinn, 2000)	586
HILVE REBANE. Interessant, inhaltsreich, vorwärts bringend (Pirkko Koski. Kaikessa mukana. Hella Wuolijoki ja hänen näytelmänsä. Helsinki, 2000)	591
TIIU EREL'T. Ein Buch über die Entwicklung der Schriftsprache (Rein Kull. Kirjakeel, oskuskeel ja üldkeel. Tallinn, 2000)	592
RUNDSCHAU	597
SUMMARIA	600

Õnnitleme!

- 10. VIII Mikk Sarv – 50
- 14. VIII Ene Sepp – 55
- 24. VIII Eduard Krants – 75
- Endel Pae – 75
- Silvi Väli – 70
- 29. VIII Anu Haak – 60

TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

Bd. = Band; **EKI** = Eesti Keele Instituut; **EKLA** = Eesti Kultuurilooline Arhiiv; **ERA** = Eesti Rahvaluule Arhiiv; **ES** = Emakeele Selts; **f** = fond; **H.** = Heft; **KK** = Keel ja Kirjandus; **l** = leht; **m** = mapp; **n** = nimistu; **TÜ** = Tartu Ülikool.

M u r r a k u d: **Kodavere**; **Puhja**; **Rannu**.

Keeled: **e** = eesti; **ingl** = inglise; **sks** = saksa; **vn** = vene.

JÄRGMISTES NUMBRITES:

• ohtlik- ja kontsert-tüüpi sõnadest • Postkolonialismist • Raamat kui asi • Kriitiliselt sarjast "Litteraria" ja "Eesti kirjandusloost"

ISSN 0131-1441

